

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

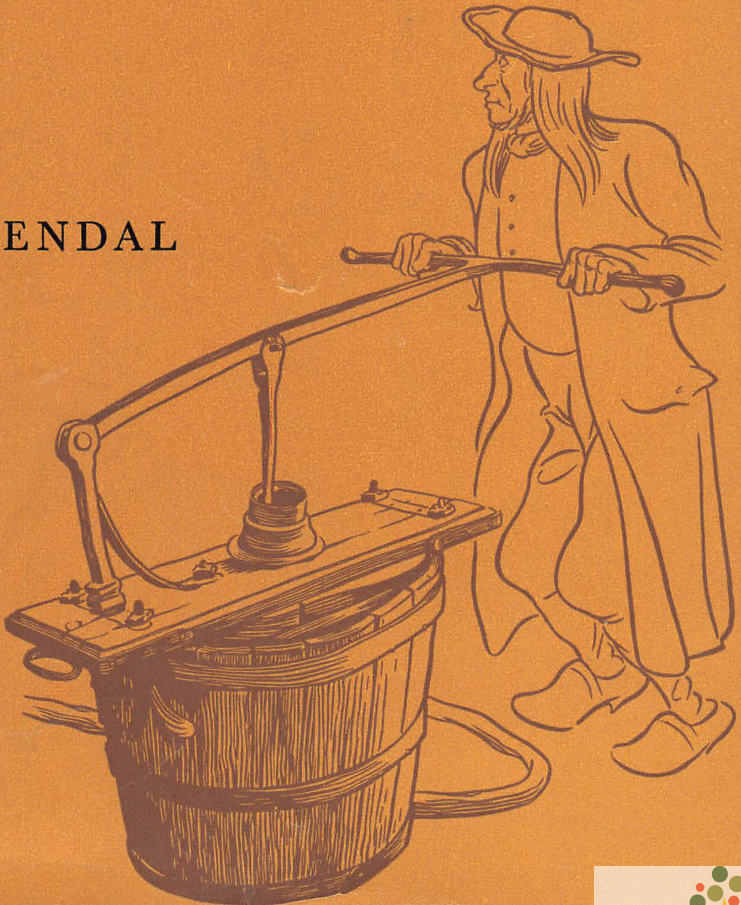
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HOLGER
RASMUSSEN

LANDSBYLIV

GYLDENDAL

HOLGER RASMUSSEN

Landsbyliv

GYLDENDAL

1963

Landsbyliv er sat med Intertype Baskerville. Tegningerne er udført af Pasternak. Copyright © 1963 by Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag A/S. Trykt i Philips Bogtryk, København.

Forord

Det, der her lægges frem for læserne, er på ingen måde udtømmende behandlet. Skulle det være gjort, kunne hvert emne mageligt have fyldt en bog af omfang som den foreliggende. I stedet har jeg søgt at belyse de forskellige sider af de gamle bønders tilværelse ved at inddrage konkrete udtalelser gærne fra samtidig litteratur. Der er altså tale om et valg, og det udvalgte dækker ikke altid det almene. Man vil heraf kunne forstå, at der kun er tale om skitser, hvis største berettigelse vil være at fungere som appetitvækkere. Bliver det tilfældet, er min hensigt nået.

Ud fra dette synspunkt har jeg ment det naturligt at medgive bogen en oversigt over den litteratur, hvor den interesserede kan finde fyldige behandlinger af de enkelte emner. Litteraturoversigten medtager ikke alle værker indenfor bogens enkelte afsnit, men blot dem, hvor behandlingen er fyldigst. Det er samtidig bøger, der uden vanskelighed skulle kunne fremskaffes gennem landets biblioteker. Det skulle være af værdi, såfremt bogen finder anvendelse i undervisningen som udvidet læsestof.

Ved tilblivelsen af bogen har tegneren Pasternak spillet en vigtig rolle. Det begyndte som en serie i Landsbladet, og hans er ideen at samle tegninger og tekst til en bog. Hvad teksten angår, er den i de fleste tilfælde blevet ændret og udvidet med bogen for øje. For tegningernes vedkommende er der fulgt to synspunkter. Hvor det gælder gengivelse af genstandene selv, er der holdt en naturalistisk linie, mens optrin og situationer anvender en mere fabulerende eller naivistisk stil.

Virum 25. november 1962

Holger Rasmussen

Indhold

Landsbyfællesskabet	7	Sommer i by	66
Oldtidsbondens hus	12		
Middelalderens bondegård	15	Tyende	69
Bondegården i renæssancen		Aftægt	74
og hvad dermed fulgte .	19	Fattigforsorg	76
Bondegårdens byggeskik . .	23		
		Agerbrug	79
Barsel	27	Høst	83
Barndom	30	Tærskning	89
Fødselsdag og navnedag . .	33	Røgt	93
Ungdom	36		
Frieri	38	Husflid	99
Bryllup	41	Løbbinding	103
Begravelse	45	Fiskerbønder	106
		Jydepottekonen	109
Gilder	49	Uldjyder	112
Jul	54	Hosekræmmere	115
Fastelavn	59		
St. Hans	63	Udvalgt litteratur	119

Landsbyfællesskabet

Den normale bebyggelsesform i Danmark er landsbyen. Sådan har det været fra forhistoriske tider. Det fremgår måske ikke helt så klart mere, for med reformtiden o. år 1800 fandt en udskiftning sted af landsbyjorden og ofte samtidig en udflytning, hvor bønderne opgav den nære samleven hus om hus for den mere bekvemme beliggenhed midt i jordarealet. Kører man i dag gennem det danske land, møder øjet da næsten også overalt menneskelige boliger, så agerjorden synes oversået med gårde og huse. Men de gamle landsbyer er overalt at erkende ved den stærkere ansamling af bygninger ofte om en kirke med tilliggende handlende og håndværkere, hvis landsbyen da ikke har skiftet ham og er blevet stationsby.

Forud for de nye strømninger i bondesamfundet, der indledte den udvikling, som førte frem til det vi i dag kalder det industrialiserede landbrug, var bebyggelsen koncentreret i tæt sammenbyggede landsbyer, hvor husene omgaves af simple haver, der i de fleste tilfælde blot gav ly til lidt kålplanter, en plet med sennep og når det gik højt nogle få frugttræer. I havernes ly eller op mod husmurene havde bi-staderne deres plads. Uden om gårde og huse lå som en bræmme de særligt indhegnede tofter, hvor hver bonde havde sin. Al den øvrige jord lå i fællesskab, således at forstå, at samtlige bønder i byen havde andel i god som dårlig jord i forhold til sin ejendoms størrelse.

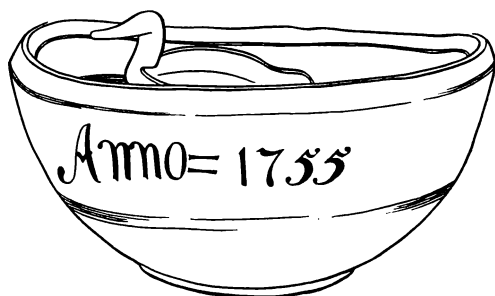
I regelen var den opdyrkede jord opdelt i tre vange, der var hegned hver for sig. I den ene dyrkedes vårsæd, i den anden vintersæd, mens den tredje lå hen som brak. Det vil sige, den hvilede i den forstand, at der ikke dyrkedes i den, hvad der var vigtigt i en tid, hvor gødningsmidlerne var få. I brakjorden skød ukrudtet imidlertid frodigt op, eftersom de gammeldags landbrugsredskaber ikke tillod en effektiv jordbehandling, der kunne komme ukrudtet til livs. Brakvangen lå dog ikke helt uudnyttet hen året igennem, for landsbyens husdyr

gjorde sig til gode med den vildtvoksende flora. Udenfor de dyrkede vange fandtes landsbyens overdrev eller alminding, hvilket vil sige den fælles græsgang, hvor bønderne kunne have deres dyr gående så mange, som størrelsen af deres jordtilliggende berettigede dem til.

Fællesskabet ytrede sig først og fremmest som et arbejdsfællesskab. Når markerne lå spredt mellem hinanden i vangene, og når kvæg, får, svin og gæs græssede i fællesskab, måtte der være mange fælles opgaver at løse og mange fælles beslutninger at tage. En fyldig gennemgang heraf kan ikke gives her. I stedet skal opmærksomheden samles om det fælles organ, som måtte til, for at fællesskabet kunne fungere og ikke ende i indbyrdes kiv og kævl.

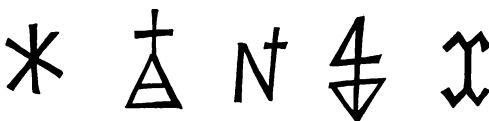
Til varetagelse heraf skabtes et landsbystyre, hvis oprindelse fortaber sig i historiens mørke. Det var imidlertid i funktion i slutningen af middelalderen og er sandsynligvis langt ældre. I Fyns Vedtægt, der vedtoges den 19. febr. 1492, hedder det således, at „hvad *vide*, som almuen lægger i nogen (lands)by eller torp om hegn og gærde og andre byens nytte og tarv, det må en grande eller to ikke kuldkaste, men alle skal holde vide og vedtægt“.

Her er fastslået det hovedprincip, som gælder i alt landsbystyre, at en enkelt mand (grande = nabo eller bymand) eller to ikke kan gå mod flertallets bestemmelse, der har fundet sit udtryk i vedtægten eller viden (*vide* = den straf, som landsbystyret idømmer den, der forbryder sig mod den fælles vedtægt). I tidens løb blev disse vider eller vedtægter nedskrevet, ændret og tilpasset til de skiftende tiders forhold. De giver ofte meget detaljerede bestemmelser om de arbejder, der skal udføres til landsbysamfundets fælles gavn, hvoraf et af de vigtigste netop var at holde hegnene om vangene i orden, så det kostbare korn kunne være sikret mod de løsgående dyr, men de indeholder også nøje bestemmelser om, hvordan landsbystyret skulle

Bylavets ølbolle med øse, „svømmer“, i form af en and.

Bomærker. Hver gård i landsbyen havde sit tegn, der anbragtes i redskaber o.l. Det kunne også bruges som retsgyldig underskrift.

organiseres og om, hvordan man skulle få det enkelte medlem af landsbysamfundet til at makke ret og indordne sig under de fælles bestemmelser.

Mange af de gamle landsbylove begynder med at fastslå dette almindelige princip. Vi kan som eksempel tage byloven for Horne på Sydfyn, der blev vedtaget 1559 under medvirken af de omliggende herremænd. Det hedder her, at man har „overvejet nogle artikler og nyttige vilkår, som kan være fornævnte Horne mænd til hjælp og trøst og gavnlig, både at guds ære må formeres og for en kristelig skik og endrægtighed må des mere iblandt dem forøges og holdes, og skal også fornævnte artikler holdes og samtykkes ubrydeligt og urykkeligt i alle måder som herefter følger, at enhver skal vide at rette sig derefter“. Derefter følger i 31 paragraffer en nøje gennemgang af, hvordan man skal opføre sig for at være et respektabelt medlem af landsbysamfundet. Der gives bestemmelser om stort og småt: hvad man må foretage sig på søn- og helligdage, hvad man må fælde af træer og buske, hvordan man skal færdes i kornvangene, hvordan man skal forholde sig med sit kvæg, hvordan man skal behandle de gærder, der hegner den dyrkede jord, hvordan man ikke må lade plove og harver ligge og flyde i marken, efter at der er tilsået o.s.v., o.s.v.

Til at føre kontrol med, at bylovens bestemmelser blev overholdt, havde man en landsbyforstander, der de fleste steder i landet kaldtes oldermænd. Det var en af bønderne selv, der fungerede som oldermænd, i reglen et år ad gangen. Hvervet var et borgerligt ombud, der gik på omgang fra gård til gård. Mange ville helst være fri for at være oldermænd, men der skulle gode grunde til for at slippe. Man skulle være syg eller sengeliggende eller meget gammel, „skrøbelig, vanvittig eller skødesløs“.

Man forstår godt, at nogle vægrede sig ved bestillingen, som ikke altid var lige let. Bylovens bestemmelser tager sigte på at styrke oldermændens autoritet. Således hedder det i byloven for Østrup ved Odense fjord fra 1598, at „hvem som ikke er oldermænden lydig på stævne, når han udmælder mænd at lægge byens vide eller at gran-

ske byens nytte og gavn, skal bøde 2 sk., hver gang han findes ulydig. Om nogen byder oldermændene at ville slås med ham på stævne, når han taler om byens nytte og gavn, han skal bøde til vide en otting øl“.

Bestemmelserne er givet for at skaffe rolighed på bystævnet, der var den fælles mødeplads for alle bymændene, hvor de tog de beslutninger, der var af vigtighed for deres fælles arbejder. Bystævnet var en samlingsplads i landsbyen, ofte forsynet med sten, hvor hver bymand kunne finde siddeplads, mens forhandlingerne fandt sted. Inde i kredsen af sten kunne der stå et bytræ. I den fynske landsby, Davinde, findes et sådant bystævne med et træ, som bymændene hvert år holder vedlige med klipning.

Når oldermændene kaldte til samling på stævnepladsen, skete det ved, at der gik bud rundt. Mest almindeligt var det, at der blev tudet i byhornet, og når bønderne kom frem i gårdporten, fik de budskabet mundtligt. Andre steder gjorde man opmærksom på samlingen ved trommeslag, eller man kunne lade en budstikke, smedet af jern eller skåret af træ, vandre fra nabo til nabo med en mundtlig eller skriftlig besked.

Tegnet på oldermændens værdighed var ikke blot byhornet, bytrommen eller budstikken. Han havde også en bystok eller talliepinde,

Gammeldags brandsprøjte. En gang om året blev der holdt brandøvelse, hvor landsbyens slukningsmateriel efterprøvedes.

Brandspand af læder. Hvert sted i landsbyen skulle være forsynet med brandspande, der skulle hænge let tilgængelig sammen med brandhage og -stige.

hvor hver enkelt bymand havde sit tegn i form af et udskåret bomærke eller af forbogstaverne i sit navn. Disse fandtes på stokken i et felt, der hørte ham til, og hvor man førte regnskab over hans forseelser, f.eks. ved ikke at møde til stævne, eller ved at komme for sent, eller ved at overtræde bylovens bestemmelser. I hvert tilfælde blev han idømt en bøde, og disse bøder førte man regnskab med ved at snitte („tælle“) et mærke i hans felt. Når han derefter betalte bøden, blev mærket skåret væk.

Bøden bestod i regelen af øl, som bymændene drak i fællesskab. Og når oldermanden fratrådte, og en ny trådte til, blev det fejret ved et oldermandsgilde, hvor det hjemmebryggede øl var en vigtig bestanddel. Mange bylav havde til disse sammenkomster deres faste gildeservice bestående af en stor, drejet ølbolle af træ, en opørserske og krus at drikke af, altsammen ligeledes af træ.

Efter udskiftningen og udflytningen tabte de gamle bylav mere og mere deres betydning og forsvandt til sidst fuldstændig de fleste steder. I nogle egne, især på Fyn, Lolland og Falster, levede de dog videre hovedsagelig som selskabelige foreninger, der eksisterer den dag i dag.

Oldtidsbondens hus

Den danske bondegård er et stort emne, som man ikke gør sig færdig med på en studs. Det kan betragtes historisk i den lange udvikling gennem århundrederne, eller det kan anskues ud fra de geografiske forskelle, der endnu i dag kan konstateres ved en rejse rundt i landet. Begge synsmåder vil fortælle noget væsentligt om befolkningens kår. Vi vil her først følge det lodrette snit gennem århundrederne.

To ting har været væsentlige for bondegårdens udformning: Hensynet til én selv og hensynet til besætning og afgrøde. I fremdragne hustomter fra jernalderen ser vi begge hensyn tilgodeset, og vi vil derfor begynde skildringen her i århundrederne omkring vor tidsregnings begyndelse, idet vi husker på, at der ligger mange generationers erfaring til grund for den udformning, jernalderbonden gav sin gård. På dette tidspunkt bestod bondegården af et todelt hus, bolig og kreaturstald, indeholdt i een længe. Man har ment, at ændringen i landets klima ved jernalderens begyndelse fra varmt og relativt tørt til mere køligt og fugtigt har gjort det nødvendigt at tage kvæget i hus i vintertiden. Ialtfald har man efterhånden undersøgt så mange jernalderhuse, der viser denne type, at den må siges at være den normale.

I regelen udgjorde huset et stort rum uden skillevægge mellem stald og bolig. Dyrene holdt til i den ene ende af huset, hvor de stod i to rækker på den bare jord med hovederne vendt mod væggen, menneskene i den anden ende, hvor gulvet var af faststampet ler. Midt på langvæggen i syd var den fælles indgangsdør for folk og fæ. En smukt lagt stenbro førte udefra hen til døren. Sådanne eenrummede huse for mennesker og dyr har i vor tid været i brug på øerne i Nordatlanten, hvor de benævnes „sorte huse“, fordi de blot fik lys fra røghullet i taget og fra døren, når den stod åben. Det fortælles fra disse egne, at kreaturerne skulle kunne se arneilden for at trives, derfor var der ingen skillevæg mellem stald og bolig.

Det centrale punkt i husenden var ildstedet, der på een gang tjente til madlavning og til at lyse og varme. „Ilden er en god tjener, men en hård herre“, sagde de gamle. Derfor blev den vogtet vel, så den kun sjældent gik ud og sjældent fik lov at blusse op. Når man gik til sengs, blev gløderne dækket med aske, så de kunne holde sig til næste morgen, og dagen igennem blev bålet passet, at ilden ikke fængede i tag

Sådan omtrent må oldtidsbondens hus med to rækker tagbærende stolper have taget sig ud inden døre. Fra staldenden ses ned mod arneilden, der brænder midt på gulvet. Røgen finder vej ud gennem lyrehullet i taget.

og tømmer og lagde huset øde. Altid har man dog ikke haft ilden under kontrol. Mange jernalderhuse er blevet ødelagt ved ildebrand til glæde for arkæologerne, thi en brandtomt rummer en mængde af de genstande, som beboerne ikke nåede at redde, og forkullede bygningsdele holder sig gennem årtusinder. En dansk arkæolog har da også sagt, at man fristes til at ønske alle fortidens huse ødelagt af pyromaner eller lynild.

Det gamle ord *arne* for ildsted er i slægt med latinsk: *are* = alter, og der er heller ingen tvivl om, at ildstedet her i Norden har været betragtet som helligt. Derfor måtte man ikke spytte i ilden og på den måde vise den ringeagt, men helt utvetydigt fremgår forestillingen om helligheden af den iagttagelse, der gentagne gange er gjort ved undersøgelsen af jernalderstomterne. I regelen er ildstederne her placeret midt på gulvet i husenden og i samme plan som dette. Ofte markeres det ved mønstre indridset i lerlaget, mens det var vådt. Under arnens lerkappe findes et rundt eller firkantet lag af nævestore sten. Det bevirker, at varmen fra bålet holder sig længere. Men mellem stenene findes hyppigt et lille lerkar eller lerbæger nedsat og ligesom

stenene helt dækket af ler. Det er blevet forklaret og med al rimelighed som et mad- eller drikkeoffer til arnens vætte og husets skytsånd, han der senere blev kaldt nissen.

Vi er gået frem i bagvendt orden, idet vi har lagt gulvet og anbragt arnen uden at have fået væggene rejst og taget lagt. Af vægge var der to slags, dels tykke jordvægge bygget af græstørv dels vægge af stolper og grenefletværk klinet med ler, begge to byggemåder, der er kendt fra senere tid. Et hus med tykke græstørvsvægge kunne nok bære et spærttag, men den almindelige tagkonstruktion har været et ås-tag, hvor tagtømmer og tagbeklædning har været båret af indvendige stolper. Disse stolper har mest almindeligt stået i to rækker, enkelte gange i fire, og har altså båret sideåse. Men midtsuler med ryg-åse, som i dag bedst kendes fra gamle fynske bondegårde, har også været anvendt.

Selve taget er af gode grunde sjældent bevaret. Af de få rester deraf kan man dog slutte, at halmtage bundet på tagtømmeret med snoede halmsimer, har været kendt, men græstørvstage og lyngtage har sikkert også været i brug. I tagrygningen fandtes som nævnt et hul, hvor røgen fra ildstedet kunne slippe ud og lys og luft komme ind. Dette var husets eneste vindue, og på det passer benævnelsen i sin gamle form: *vindøje*, lysåbningen i „vinden“, d.v.s. i tagrummet. Udsigten herigennem var kun opefter, til himlen og vejr og vind. Røghullet kaldtes også *lyre*. Sådanne lyrehuse har enkelte steder været i brug herhjemme helt op mod vor tid, og på Færøerne kan de endnu ses i brug.

Bohave har der ikke været meget af i et sådant hus. I et par tomter er der fundet lerbænke langs væggene, den ene af dem med aftryk passende til to menneskelige bagdele. Sådanne bænke og bænke af træ har været siddepladser om dagen og sovepladser om natten. Borde har man sandsynligvis ikke kendt. Man har spist med madskålen, trætruget eller træbrikken hvilende i skødet som det også langt senere var tilfældet. Hovedparten af udstyret har været husgeråd som husholdningskar af ler, store kornbeholdere i samme materiale som den, der er fundet i et hus ved Ginderup, hvor kornet tappedes gennem et hul ved bunden, drejektiværn til maling af mel, håndtene til spinning af garn og en væv støttet mod en af væggene. Det indhøstede korn gemtes i huset og blev vel tærsket med kæp på stengulvet, som det langt senere var tilfældet i de færøske bondehuse.

Et sådant hus har den kolde og mørke årstid igennem været rammen om familielivet, hvor man spiste, arbejdede og sov. Fortælling om magterne, der rådede i det vilde vejr udenfor, har kortet tiden og gjort trygheden indendørs mere kendelig.

Middelalderens bondegård

Omkring ved den tid, hvor vi begynder at få historiske efterretninger fra vort land, sker der noget afgørende inden for husbygningen i Norden. Indtil da synes det eenlængede hus, vi kender fra jernalderens fund, at have domineret. Utvivlsomt takket være den mere hensigtsmæssige udformning af tømmerredskaber, som jernet betød, fik man nu mulighed for at behandle tømmeret til mere sindrige konstruktioner. I Norge og Sverige udvikles nu den træbygningsteknik, der fører til rejsning af blokhuse af nåletræ. Bygningerne får da den længde, som stammerne tillader, og gården kommer til at bestå af et antal enkeltliggende huse. Syd for vort land i det saksiske område beholder man stort set oldtidshusets grundplan, men gør tømmeret af så store dimensioner, at huset bliver rummeligt og højt nok til at dække en hel gårds behov. Det er den hustype, vi kender igen fra Ostenfeldgården på Frilandsmuseet.

I det danske område havde man ikke nåletræer, og man holder heller ikke fast ved den eenrummede plan. Man bygger i længden ved at føje fag til fag, idet man gør brug af tømmeret fra løvskovene, hvor egetræerne var dominerende. Husvæggene bliver stolpevægge, som man også havde kendt det i jernalderen, men man går nu i udstrakt grad over til at fylde mellemrummene mellem de lodrette stolper ikke så meget med lerklinet fletværk, men mere med tilhuggede svære egefjæle, *bulfjæle*. Enkelte rester af sådanne bulhusbygninger kan endnu ses i den sydøstlige del af Sønderjylland og i de gamle danske landskaber østensunds. I et kvad fra Magnus den Godes saga (fra 1040erne) fortælles om nordmændenes plyndringstog til Fyn:

Vinden gløderne sender
der syd fra egevæggene;

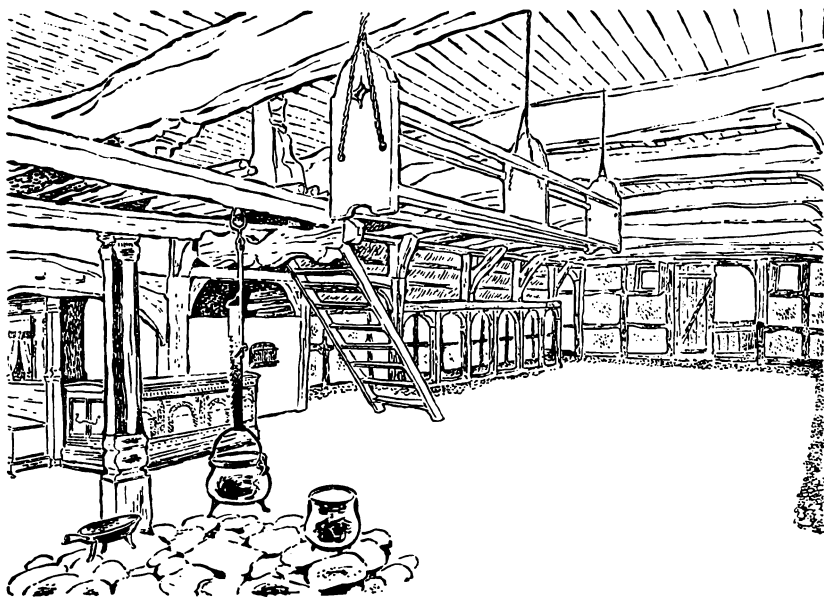
op i luften lystig
leger ilden, den tændte.
Huse på Fyn endnu
højere luer; hos bønder
nød lider tag og næver;
Nordmænd brænder salene.

Her ser man de fynske bøndergårdes bulhusvægge i lys lue, mens taget med sit strølag af birkebark (næver) skrider brændende sammen.

Salene er den gamle nordiske benævnelse på stuehuset, menneskeboligen, der kaldtes *sal* eller *salshus*. Der kendes flere andre gamle benævnelser på stuehuset som *alhus*, *sæthus*, *isterrad* og *råling*. Den sidste, nordjyske benævnelse betyder egentlig radlænge og viser, at man i middelalderen (ordet kendes i et dokument fra 1286) har brugt det, vi finder karakteristisk for gamle danske bondegårde, nemlig en lang længe delt op i rum med hver sin funktion. Fra denne tids love og andre bestemmelser kender vi en del af disse rum eller selvstændige bygninger. I Jyske Lov nævnes stuehus og lade, der har lås for, fordi de gemmer de største værdier, og andre huse, som ikke er aflåset, og i middelalderlige gilder, der bl.a. fungerede som gensidige hjælpekasser, bestemmer vedtægterne, at „den gildebroder, for hvem den forreste del af huset, det er køkken eller stue, brænder, eller også laden med kornet i den gård han bor i, ham skal alle brødrene give understøttelse“.

Mens man i oldtiden altså blot havde eet boligrum, et ildhus, begynder stuehuset med madlavningsrum, soverum og magasinrum at tage form. Desuden havde man nu som før stald til kreaturerne, men en lade til den voksende kornproduktion er kommet til. Spørgsmålet er nu, om der med disse forbedringer i gårdens funktion og i byggeteknikken fulgte ændrede boligvaner.

Svaret herpå må blive bekræftende. En eller anden gang i middelalderen er det gamle gulvildsted, arnen, blevet flyttet fra midten af rummet hen til et hjørne eller en tværvæg og ligesom blevet indfanget og indsluttet af en ovn. Ildstedets gamle funktion som madlavningssted og som varmegiver bliver herved delt i to. Forrest ved ovnmundingen findes den egentlige arne, hvor maden tilberedes i gryder og potter; ovnen, det lukkede rum bagved, tjener opvarmningen, måske bager man også her, men ovnen med sin ovnkappe muret af mark-

Det indre af Ostenfeldgården, hvor oldtidstraditionen i byggeskikken er videreført, men omsat i langt større mål. I forgrunden beboelsesenden med gulvildsted og i baggrunden laderummet med kreaturbåse langs ydervæggene.

sten eller klasket op af ler, er kakkellovnens forløber. Den tekniske nyhed, som ovnen betegner, bygger på romersk forbillede, men er sikkert kommet til os fra egnene omkring Oder og Weichsel, hvor anløbspladserne på den gamle sydøstgående handelsrute over Østersøen fandtes. Med ovnen får vi også benævnelsen stue, afledt af det slaviske ord *istoba*, der allerede i 973 omtales af en arabisk læge som navn for Slavernes opholdsstue med den typiske varme-, bade- og kogeovn. Slaverne har så igen i sin tid fået begrebet – og vel også ovnen selv – fra germansk *stupa*, der atter er hentet fra latin.

Ovnen var herhjemme i sin ældste form utvivlsomt en røgovn, hvilket vil sige, at den ikke havde noget røgaftæk i form af skorsten eller lignende. Røgen bredte sig altså i rummet, hvor ovnen stod, og måtte som før finde vej ud gennem lyren i taget. Skorstenene, som vi i dag regner for uløseligt forbundet med ildstedet, er en sen foreteelse i den danske bondegård. Først efter år 1700 bliver den almindelig over den største del af landet. I Nordjylland sker det dog endnu senere. Her var lyrehuse endnu i brug i slutningen af forrige århundrede.

Hvordan et rum med en sådan fyringsanordning så ud, får vi et begreb om gennem den beskrivelse, som den svenske forsker Carl Linné i 1749 har givet af en skånsk bondegård. Den gælder sikkert hele Østdanmark, såvist som de skånske bondebygninger endnu i dag bærer et dansk præg. „Røgstuer eller boligrum uden skorsten beboedes ifølge gammel hævd endnu adskillige steder af bønderne,“ skriver han. „Ildstedsrummet er af mandshøjde, og i stedet for skorsten har man et tag af brædder inde i huset. Dette tag går skråt op i tagrummet, som ikke ligger højere i rummet, end at man kan nå derop med hånden. Husets tag er af halm, så at alle aksene hænger ind mod bagrummet som en låden bjørnehud. Oppe på taget, men langt væk fra ildstedet, er der en lille firkantet horizontal åbning, for at den overflødige røg, som har passeret tagrummet, til slut kan finde ud, og regnen dog ikke falde ned i ildstedet. Brædderne eller taget over ildstedet er så overtrukket med sod, som var det smurt over med beg i 2–3 fingres tykkelse. Og hele tagrummet er så gennemtrukket med sod, der har sat sig på halmvipperne, som det tykkeste lav på gamle træer. Så rigelig anledning skulle der være til vådeild. Men ildebrand er dog i mands minde sjældent opstået, skønt hos os de fasteste stenhuse ofte brænder, når en eneste gnist sætter sig fast i soden af en skorsten, som for en måneds tid siden blev fejlet“.

Taget af brædder over ildstedet er nok et gnistfang, der skulle forhindre gnisternerne at flyve op i stråtaget. Noget senere, da man var begyndt at mure skorsten op, men kun lod den gå til loftet, havde man stadig dette for fremmede afskrækkende syn af røg, sod og gnister. Således skriver præsten Niels Blicher, Steen Steensen Blichers far, i 1794 om sine sognebørns stuehuse: „En farlig uskik, som alvorligen burde ændres og for en del er blevet ændret i de sidste tider er denne: at adskillige – ikke alene hus-, men også gårdbeboere – ikke har skorstenspiber op over taget, men kun et ildsted under åbent tag, som ikke er muret højere end til loftet. Røgen må drive oven ud af en åbning i mønningstedet og af døre og luger. Taget indvendig ser ganske sort ud, overdraget med et tykt lag sod. Det er rædsomt at se gnisternerne af den lange tørre lyng og lyngtørv at fare op til alle sider – især ved gildesfærd, når det tillige blæser. Sært nok, at ildsvåde så sjældent derved påkommer“.

Bondegården i renæssancen og hvad dermed fulgte

De 300 år fra middelalderens slutning til reformtiden sidst i 1700-årene er den danske bondestands fornedrelsestid, hvor godsejernes tvang lå så vældigt over bønderne som aldrig før. Men tiden var dog ikke uden fremskridt på bondeboligens område. Til dels var herskabet selv interesseret i, at sådanne forbedringer blev gennemført. Det gjaldt bl.a. skorstens- og ildstedsproblemet for at begrænse faren for ildsvåde. Skorstenens udbredelse er dog en langsom proces, der ikke alle steder er afsluttet ved år 1800.

Gennem godsarkiverne kan man ligefrem følge udviklingen indenfor skorstenens fremtrængen. I en synsforretning fra Antvorskov grevskab i 1707 hedder det om en gård i Lille Valby, at den „behøver skorsten og bagerovnen at flyttes“, en anden gård i Skovsø „fattes skorsten, som endelig behøves, og bagerovnen flyttes til den“, og en tredje i Rosted er ganske vist forsynet med „skorsten, som er af ny opsat i fjor samt jernkakkellovn. Men ved bagerovnen er ingen skorsten, skal derfor flyttes til skorstenen“. Af bemærkningerne fremgår tydeligt, hvad det er, synsmændene har ønsket. Man ville have bønderne til at opføre en skorsten, hvorfra der kunne fyres såvel i bagerovnen som i bilægger-kakkellovnen og i køllen (til malttørring), om en sådan fandtes. Lidt efter lidt trængte skorstenen da også frem ofte ved hjælp ude fra. I 1714 prises prins Carl således, fordi han har fået indsat skorstene overalt på Vemmetofte gods.

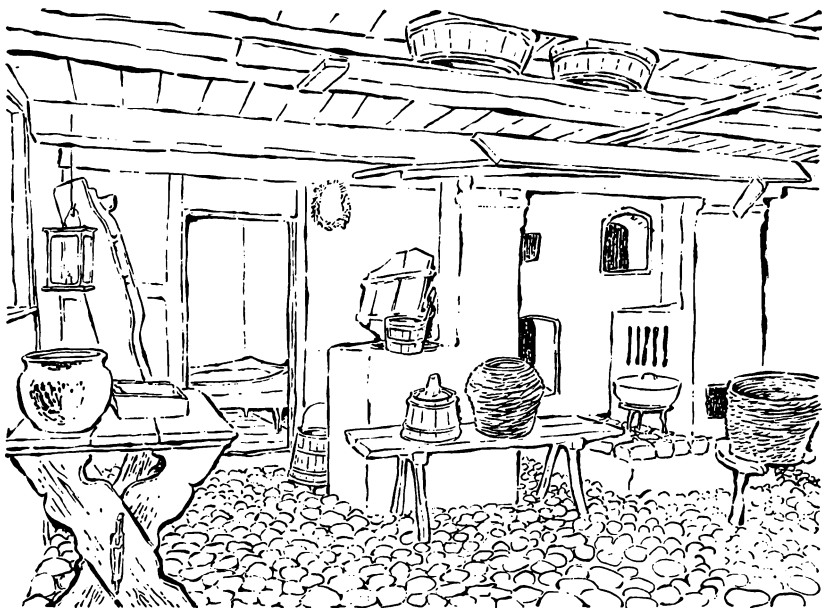
I Østdanmark bliver resultatet en stor skorsten anbragt i forstuen og med bagerovnen liggende bag ved i regelen sådan, at den går halvvejs uden for væggen. Inde i selve skorstenen findes en muret bænk, der er husets madlavningsildsted. Husmoderen står altså inde i selve skorstenen, når hun tilbereder føden, udsat for regndryp, træk og sod. Fra skorstenen findes indfyringsåbning til bilæggeren, den lukkede kasse af jernplader eller simplere og billigere af sorte potter eller lerkakler. Ved skorstenen findes også maltkøllen, hvis man da ikke klarer sig med at tørre malten på bilæggeren. Senere kommer der også en gruekedel til, hvor der koges vand til slagtning, brygning og storvask. Denne ildstedskoncentration er karakteristisk for Sjælland, men breder sig til Østjylland fra Grenå og nordpå til Limfjorden. I den

øvrige del af landet havde man to skorstene og altså en spredning af ildstedsfunktionerne. Skorstenen i stuen var her en kaminskorsten, der både tjente til madlavning og til opvarmning af opholdsstuen. Den vendte sin åbning ind mod stuen, hvorfra der fyredes på arnen, og hvor man stod, mens føden tilberedtes.

Den sjællandske skorsten kaldes i sit hjemland, Tyskland, *die schwarze Küche*, (det sorte køkken), og med fuld ret, for skorstensvæggene blev hurtigt glinsende af sod, og lys kom der kun ned fra skorstenschullet øverst oppe. Det har ikke været nogen ubetinget behagelig arbejdsplads. Til gengæld medførte skorstenen afgjorte fremskridt for stuen, der fra nu af bliver opholds- og soverum, opvarmet af bilæggeren, der fyres fra skorstenen uden at bringe aske og røg til stuen. Det bliver nu muligt at lægge loft over stuen og gøre den lunere, men samtidig mere beklumret. Ganske vist havde man fået vinduer, omend kun få og små, men de var gærne spigret til karmen, så den eneste luftfornyelse kom gennem døren.

Med skorstenen og med vinduerne og med loftet over bjælkerne fik bondestuen et helt nyt udseende. Stuen kunne være nok så lav og trang. Præsten Niels Blicher fortæller således i 1794, at „det er en næsten almindelig fejl ved indretningen, at loftet er kun 68 til 75 tommer fra gulvet. Den person altså, som er 64 til 68 tommer høj, må vænne sig til ideligen at gå og dukke sig som en and eller og vise den ydmyghed at gå kroget og nedbøjet, hvis han ikke vil få et ærgerligt stød mod bjælkerne efter det andet“.

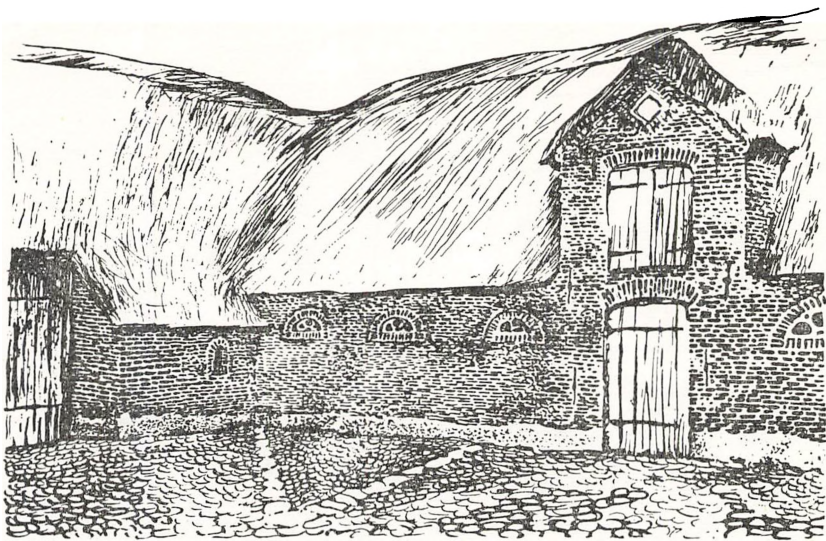
Den anden store fornyelse i bondens bolig i denne periode var brugen af vinduer. Vinduer med glaserude havde man kendt i Rom allerede i oldtiden, men de var længe om at trænge frem uden for det romerske rige. Kirken, der på mange områder førte den klassiske tradition videre, sørgede også for, at glasmagerkunsten overlevede. I det 11. århundrede kunne den tyske præst og munk Theofilus give udtømmende anvisning på glaspustning og glarmesterkunst. Det var da også i kirkerne, de første glaserude sås, men længe hjalp man sig med andre materialer, fordi glaserude var så kostbare. Klare hinder eller tynde hornskiver har således været hyppigt anvendt, og det samme gjaldt papir eller fint lærred. For at gøre lærred og papir mere holdbart og mere gennemskinneligt for lyset, blev det behandlet med olie eller voks. Fejlen ved de nævnte materialer var, at man ikke kunne se ud ad dem. Anvendte man i stedet glas, så var det imidlertid længe

Bryggers i en fynsk bondegård med den store, åbne skorsten t.h. i billedet. Inde i skorstenen findes indfyring til bagerovn samt en malkølle med en stensat arne foran. Her laves der mad i sommertiden. På siden af skorstenen (t.v.) en bryggerkedel.

så tykt og uklart, at det heller ikke tillod udblik. Det vigtigste var da også at få ledt lyset ind i stuen. Til udkig havde man små glugger, der kunne lukkes med en låge eller en skydelem.

Fra kirkerne bredte vinduerne sig efterhånden til verdslige bygninger hos fyrster, stormænd og hos borgerstanden og endelig fra købstadshusene til bondebygningerne. Det var ikke blot vinduernes brug, bønderne overtog fra købstadboerne. Samtidig fik de en fast møbel-skik, som de derefter stædigt holdt fast ved helt op mod vore egne dage. Langs vinduesvæggen – for stuen havde kun vinduer i den ydervæg, der vendte mod syd, anbragtes et langbord på fire solide ben med fast bænke ved ydervæggen ned langs siden af bordet og ved den ene kortsiden. På bænken for enden af bordet havde husbonden sin plads, og væggen bag ham var sædvanligvis beklædt med et udskåret eller malet træpanel. I hjørnet, hvor de to bænke mødtes, stod stolpeskabet, hvor husets papirer og værdigenstande gemtes. På bænken under vinduerne havde den mandlige del af husstanden sine faste pladser efter rangfølge. Løse bænke kunne vel sættes til bordets andre

Firlænget vestjysk bondegård bygget af røde, hjemmebrændte mursten. Med renæssancen fik vinduer indpas i stuehuset, senere blev de også taget i brug i staldbygninger, men var længe meget små, for glas var dyrt.

sider, men det skete kun ved fest og højtid, for til daglig sad kvinderne ikke med til bords ved måltiderne.

I den modsatte side af stuen fandtes sovepladserne. Det var enten stolpesenge med himmel og omhæng eller også panelsenge – alkover – med skodder eller låger for. Da de stod helt op mod ydervæggen mod nord, der var kold og fugtig, var væggen i sengerummet beklædt med pynteligt flettede halmmåtter. Nogle stole, standkister som gemmemøbler for kisteklæderne kunne ligeledes findes, men så er hovedtyperne af husets møbler også nævnt.

Samtidig med bræddeloftet fik man vel enkelte steder bræddegulv i stuen, men det gamle lergulv, som fortaber sig i fortidens mørke, var dog det almindeligste. Det kostede ikke andet end arbejde, og blev der slidt hul i det, kunne man selv lappe det, hvis man da ikke kunne finde en praktisk anvendelse for hullet. Museumsforstander H. P. Hansen i Herning har således fortalt om gamle bondehuse, han har set: „Lergulvet fik undertiden, dels af slid og dels af væde, mindre og større huller. Havde man nu høns og ænder gående i en sådan stue, da kunne en praktisk kone bruge et af de største huller til vanddam for ænderne. Et sted i Hodsager, hvor gulvene var så medtaget, så man næsten kunne gå og brække benene i hullerne, tog manden en dag og

jævnede de største huller med nogle friske græstørv. Det var i anledning af, at man skulle have jordemoder, at denne grundforbedring blev udført.“

Bondegårdens byggeskik

Omkring år 1800 havde nyhederne indenfor bondens byggeskik stabiliseret sig. Vinduer var for længst blevet en selvfølge, og skorsten med muret pibe op igennem tagrygningen faktisk overalt en realitet. Men udviklingen var ikke forløbet ens alle vegne. Der fandtes egnsforskelligheder fremkaldt af skiftende kontakt med omverdenen og af naturforholdenes varierende karakter. Endnu i dag er det muligt at bemærke sig disse forskelligheder.

Ingen, der har besøgt Læsø og dér set de gamle gårdes vældige tangtage, kan således være uvidende om, at man her står over for et ejendommeligt træk i de gamle bønders byggeskik. Den opmærksomme rejsende, der bevæger sig fra øst til vest i landet, vil også mærke sig, at Østdanmarks karakteristiske bindingsværksgård ved vestkysten af den jyske halvø fra Nissum fjord til landets grænse viger for den lige så karakteristiske grundmurede gård af røde mursten. Sjællands lave, hvidkalkede bindingsværksslænger adskiller sig tydeligt fra Fyns og Østjyllands kraftigt optrukne, tjærede eller malede bindingsværksgårde med det rige fyldtømmer.

Selv for en flygtig betragtning er der altså egnsforskelligheder nok i en tid, der regner med hurtig udslættelse af gamle skel, og hvor ialtfald den hundreder af år gamle måde at opføre hus på er blevet forladt. Tydeligst fremtræder forskellen mellem Vestjyllands grundmurede gårde og det øvrige lands bindingsværk.

At bygge i grundmur er en foreteelse, der er et par hundrede år gammel i Vestjylland. Således skriver sognepræsten i Vilslev nord for Ribe i en indberetning fra 1766-67: „At brænde teglsten og bygge grundmur istedenfor bindingsværk o.s.v. er, skønt ganske langsomt, på en tid af 50 år avanceret ligesom skridt for skridt, fra sogn til sogn, fra sønder til nord, så at exempli gratia her i sognet, hvor før

ej fast var en mursten at se og intet andet end lervægge i husene, nu er adskillige teglovne oprettede og få eller ingen bøndergårde, der jo enten ganske eller til dels består af grundmur, mest på den søndre og vestre side.“

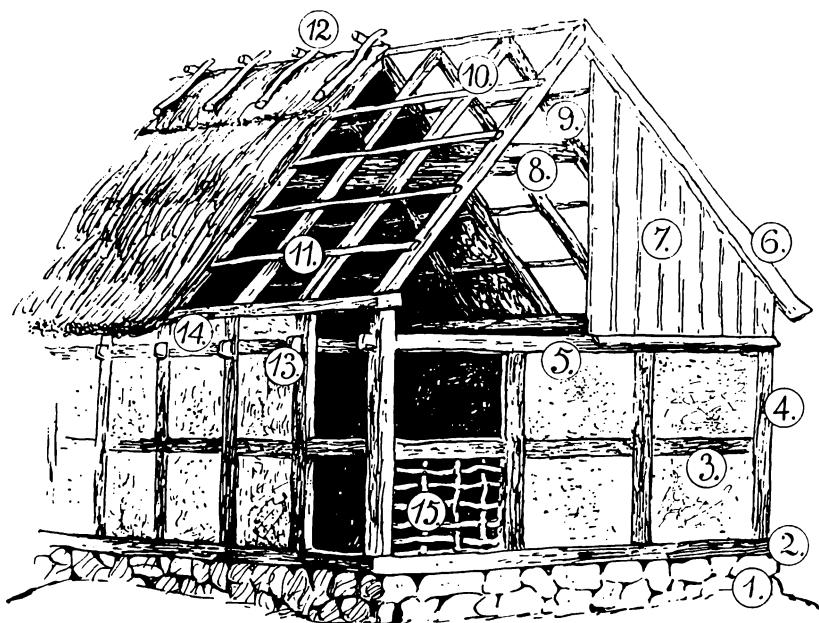
Præstens ord om den grundmurede gårds fremtrængen sogn for sogn er meget karakteristisk. Påvirkningen skete sydfra fra det frisiske område, hvortil vestjyske bondekarle og -piger drog på sæsonarbejde og bragte kendskabet til det nye med sig hjem. Ikke blot selve teknikken med grundmur, men også karakteristiske detaljer i udformning af kviste, døre og vinduer er tydeligt af frisisk oprindelse. Ja selv i måden at disponere rummene på og benævnelserne på mange af dem vidner om påvirkning sydfra. Det gælder sådanne som dagligstuerne, der kaldes „dørns“, og storstuerne, der kaldes „pisel“.

Grundmursbygningerne vandt frem bl.a. takket være Vestjyllands træfattige natur, der ikke tillod at bygge bindingsværkshuse, sådan som man havde gjort også her i ældre tid. Af samme grund fik man i Midtjyllands hedeegne, da de i årene efter 1850 blev taget op til dyrkning, en udstrakt bebyggelse i grundmur.

Naturforholdene prægede også andet steds byggeriet, I mange egne nord for Limfjorden kunne det i nyere tid være svært at skaffe sig tømmer. Ofte hjalp man sig ved at få tømmer tilført fra Norge som resultat af den samhandel, der fandt sted mellem denne del af Danmark og Sydnorge. Men man passede godt på husenes tømmerværk i disse egne. I mange tilfælde blev husene forsynet med „udskud“, d.v.s at taget var forlænget ud over det bærende tømmer og støttet af en ydervæg af grundmur af brændte mursten eller natursten. Tømmeret var således langt bedre beskyttet mod ødelæggelse af råd, end hvor det stod fremme i selve væglinjen.

I andre egne af landet havde man imidlertid træ nok at tage af, selv om man ikke førte nogen skånsom politik mod skovene, men huggede løs uden at tænke på deres fornyelse. De værste misbrug var man dog på vagt over for. Således udsteder regeringen gang på gang forbud mod at sætte jordgravede stolper i husene, fordi de rådne for hurtigt og måtte fornyes. Stolperne skulle anbringes på sten, der hævede dem fra grundens fugtighed. De hyppige forbud vidner om, at det var svært at få folk til at efterleve bestemmelserne.

I landets gamle skovegne træffer man bøndergårde med en rig anvendelse af tømmer, ikke blot til det bærende skelet af stolper, bjæl-

Skematisk tegning af bindingsværksbygning. 1. Syldsten, 2. Fodtømmer, 3. Løsholt, 4. Stolpe, 5. Loftsbjælke, 6. Vindskede, 7. Gavklædning af brædder, 8. Hanebånd, 9. „Skadegabet“, rum over hanebåndet, 10. Spær, 11. Lægter, 12. Kragtræer, 13. Bjælkehoveder, 14. Rem eller læde, 15. Støjler med risfletning.

ker, remme og spær, men en udstrakt brug af fyldtømmer, der selvfølgelig gør bygningen solid, men måske i lige så høj grad tjener dekorative formål. Det dekorative element understreges og fremhæves ved tjæring eller maling af træværket og ved andre farver end blot hvidtekalk på de lerklinede eller udmurede tavler. I Østjylland og på Fyn er de ofte røde eller gule, og de kan blive yderligere brogede, ved at man maler konturstreger langs tømmeret og fuger i hvidt og blå på selve tavlene.

Et vidnesbyrd om disse egnes rigelige tilgang på træ har vi i det faktum, at mange af tavlene er udfyldt ikke med lerklining eller mursten, men med bulfjæle af eg. En bulhusvæg består af stolper, hvor imellem er anbragt brede, svære planker eller fjæle lagt vandret oven på hinanden og med enderne føjet ind i „noter“ (furer) i siden af vægstolperne. Egnen mellem Åbenrå og Kolding er denne bygningskonstruktions klassiske land. Så sent som 1816 opførtes her i Fjelstrup sogn en bulhuslade, og man kan endnu være heldig at se en sådan bygning på sin gamle plads.

Hvor der overhovedet var mulighed herfor, blev egetræ brugt til tømmer, ialtfald i væggene. Overtømmeret, der var under tag, og det øvrige indtømmer var derimod hyppigt af anden art – nåletræ eller mindre hårdt løvtræ. Ler til vægge og gulve kunne man forskaffe sig overalt i landet.

Det er nævnt, at tagene på Læsø var af tang. Det er i nutiden en ejendommelighed for øen, men endnu for nogle år siden var dog eet bevaret på Endelave, så de har tidligere haft større udbredelse. Ellers bestod tagklædningen overalt i landet af halm eller tagrør. I hedeegnene kunne man anvende skiftende lag af rør eller halm og lyng. Mens tagene af rør eller halm blev bundet („syet“) på tagtømmeret af særlige tækkemænd, der kunne drive deres håndværk til kunst, blev tangtagene lagt løse op, idet der dog nederst på taget blev anbragt rækker af kunstfærdigt vredne tangdukker, der snoedes ind i den nederste del af tagtømmeret. Til lægning af et sådant tangtag var der arbejdsfællesskab mellem naboer og venner og bekendte som altid, når et arbejde af vigtighed forestod.

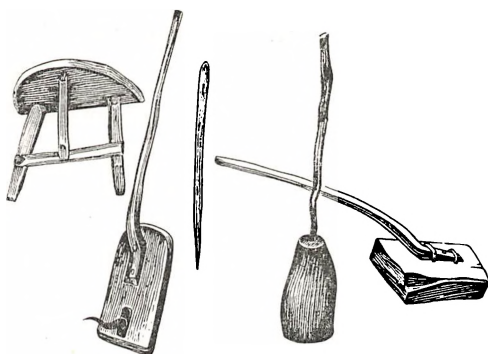
Et sådant fællesforetagende havde man også, når klinevæggene i en bindingsværksbygning skulle udføres. Tavlene i et sådant hus havde en indre armering bestående af lodretstående kæppe, hvorimellem der var flettet vidjer eller halmbånd, og tavlene blev gjort tætte ved, at man fra begge sider på een gang klaskede æltet ler op mod fletværket. Det var kvindearbejde, mens det nødvendige ler blev kørt til fra den nærliggende lergrav og æltet af karlene. Når arbejdet var til ende, holdt man et klinegilde for alle deltagerne.

I gamle huses gulve eller vægge kan tit findes besynderlige ting som flintøkser eller dyreknogler. En del af det må tolkes som ondtavfærgende midler, der skulle beskytte huset. Flintøkser eller „tordensten“, som de gamle kaldte dem, anså man for virksomme mod lynnedslag, og netop brand var en af de ting, man frygtede mest. Man har da også søgt at sikre sig på mange måder derimod. Et fromt ønske indskåret i tømmerstykket over dør eller port kunne aldrig skade som følgende fra en gård i Himmerland opført i året 1758:

O Gud, bevar vel dette sted
fra ildens hastig lue.
Giv dagligt brød med nøjsomhed,
lad os din ære skue.

Redskaber til husbygning.

T.v. tækkeredskaber (tækkestol, -skovl og -nål), t.h. to slags lerstamper til lægning af lergulve.

Man kunne også sætte ilden hen et eller andet sted. Øst for gården Verteminde på Als lå der engang to gravhøje med dysser, hvor gårdens brand var sat hen. Men i 1888 brød man sig ikke mere om sådan gammel snak, man tog fat på at rydde de to dysser. Et par dage efter at den nordligste høj var fjernet, slog lynet ned i gårdens kostald, der brændte ned, og så fik den anden dysse lov til at ligge. I det sydlige Jylland har man ellers fortrinsvis brugt at sætte gårdenes brand hen i træer. Det skete vistnok ved, at man slog en lille træpløk ind i et hul i træet. Så længe træet levede, kunne gården ikke brænde. Derfor findes der endnu på Als flere træer, som ikke bliver fældet af frygt for, at gården så skal brænde.

Barsel

På Reersø i Vestsjælland lå der en stor sten i strandkanten, som kaldtes „Barnsten“. Den sagde man, de små børn kom fra. Ville man have en lille bror eller en søster, kunne man ofre en fedtemad på stenen. Rundt omkring i landet lå der flere sten af samme slags.

Nu var man selvfølgelig ikke uvidende om de biologiske forhold, og et af formålene med ægteskabet var netop at få børn. Landbruget i det gamle bondesamfund kunne beskæftige mange hænder og mætte mange munde, så børnene var velkomne.

Svangerskabstiden var en vanskelig og farlig tid, for mange ting

kunne true fosteret. Den vordende moder måtte tage sig iagt for at kigge igennem en revne, at barnet ikke skulle blive skeløjet, ikke drikke af en skåret kop, for så ville det få hareskår, for blot at nævne et par eksempler.

Faren for barnet var ingenlunde forbi, selv om fødslen var vel overstået. Mange farlige magter truede det, indtil det havde fået kirkens velsignelse ved dåben og derved fra at være en hedning var blevet optaget i det kristne samfund. Mange er fortællingerne om de underjordiskes efterstræbelser, der gik ud på at ombytte den nyfødte med et af deres egne børn, en såkaldt „skifting“. For at forhindre det, blev der lagt stål i barnets vugge, for stål er virksomt mod alt troldtøj. Også barselkonen var udsat for farer, indtil hun første gang efter fødslen havde været i kirke. Også hun blev regnet for „hedensk“ og måtte tage mange forholdsregler for ikke at blive skadet eller skade andre. Ved det første kirkegangsbesøg blev hun derfor modtaget i kirkedøren af præsten, der ledte hende ind i kirken og på den måde nyindførte hende i menigheden.

Den lille nyfødte blev iført en dragt, der adskilte sig ret stærkt fra nutidens bekvemme spædbørnstøj. De enkelte dele bestod af hue med bindebånd, trøje, svøb, ble og liste. Her skal man især fæstne sig ved svøb og liste, for i dem blev børnene trillet ind fra fødder til skuldre, så de lignede små mumiepakker. I ældre tid blev selv armene viklet med ind, og da der rullede fast, var det meget begrænset, hvor meget den lille kunne røre sig. Børnene blev ved at ligge i svøb, til de var godt et år gamle. Nu til dags skal man til sydligere egne af Europa for at se småbørn i svøb, og selv der har svøbelsesbørnene nu i reglen armene fri.

I den tid, hvor barselkonen holdt sengen, bragte venner og naboer „barselmad“ til huset. Hertil havde man „barselpotter“, store lerkrukker med hanke, som var velegnede til at rumme grød, suppe eller gule ærter. Ikke alene familien i barselhuset nød godt af den mad, der blev bragt, men også de mange besøgende, der kom på visit for at hilse på barselkonen og bese den nyfødte. Også til barselgildet blev der bragt mad fra dem, der var indbudt til festen. Det er den „føring“, som var almindelig ved alle gilder, og som gjorde det lettere at holde gilder med mange gæster.

Dåben fandt gerne sted snarest muligt efter fødslen. Det skete for at gøre den for barnet farlige mellemtid så kort som muligt. Men inden

man kom så vidt, var der nok at sørge for. Dåbstøjet måtte være i orden, gæster indbudt, en gudmoder udset, for det var meget sjældent, at moderen selv bar barnet, ofte var hun end ikke med i kirken. Der skulle også sørges for en kvinde til at „holde huen“ og eventuelt for en, der kunne give barnet die under kirkefærden, og så skulle der skaffes faddere. De sidste var ikke de mindst vigtige. Dels skulle de, som Peder Palladius siger, „være vidner til dette barns dåb og kristendom og siden have opseende med det barn, som I holder til dåben, at det skal lære sin børnelærdom flittelig og vel, indtil det bliver så stort, at det kan gå til præsten for at blive konfirmeret“, og dels skulle de give barnet en faddergave. Af den grund var man tilbøjelig til at udse sig mange faddere og helst blandt dem, der var velstående eller højere på strå end en selv. Gentagne gange søgte man at regulere antallet af faddere, og i Danske Lov bestemtes, at der ikke til faddere måtte bedes mere end 5 af mands- og kvindepersoner tilsammen. Denne bestemmelse gjaldt helt til 1828.

Var alt dette i orden, kunne man drage til kirke med barnet i „kristentøjet“, der ud over den sædvanlige påklædning bestod af en særlig fin hue, en tilsvarende trøje og en „kristenpose“ gærne af silke med besætning af bånd, rosetter o.l. Der var mange ting at tage vare på under kirkefærden, for at det senere i livet kunne gå den lille godt. Man skulle således færdes rask til og fra kirke, for at barnet kunne blive hurtig i al sin færd. Under dåbshandlingen lagde man nøje mærke til, om gudmoderen svarede vel for sig på præstens spørgsmål, og til hvordan barnet teede sig. Græd det, mente man, at det ville få en god røst. Blev flere børn døbt samtidig, skulle man passe på at

Barselpotte af ler med fast hank. Til barselmad kunne også anvendes en almindelig lerpotte med to ører; så bandt man en snor eller – finere – et vævet strømpebånd i ørerne som hank.

stå med drengebørnene ved højre side af døbefonten og med pigebørnene ved venstre, for ellers ville pigebørnene få skæg.

Som nævnt var barselkvinden i ældre tid sjældent med i kirken til dåbshandlingen. Hun blev derimod senere som „kirkegangskone“ ledt ind i kirken. Som baggrund herfor lå en vidt udbredt forestilling om, at barselkvinden ved fødslen var blevet „uren“ og måtte renses, inden hun påny kunne deltage på normal vis i samfundets liv. Derfor måtte hun, den dag hun som kirkegangskone begav sig til kirke, træde over ild, når hun forlod hjemmet, og i kirken måtte hun sammen med de kvinder, der fulgte hende, vente i våbenhuset, indtil præsten kom ned og hilste hende og derpå sammen med hende og hendes ledsagere gik ind i kirken. På den måde blev hun „ledt ind“ i menigheden og kunne påny indtage sin sædvanlige plads i landsbyens liv.

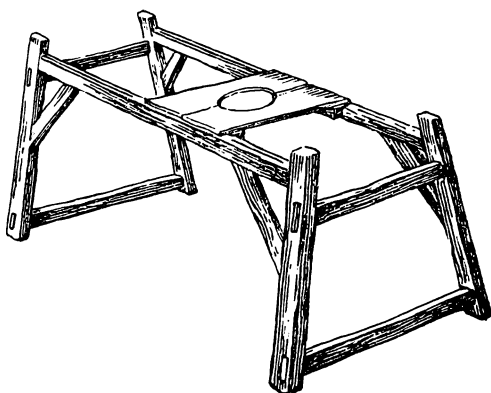
Nogle steder i landet holdt skikken og forstillingen om kirkegangskonen sig meget længe, bl.a. nok fordi præsterne var interesseret i det offer, som kirkegangskonen og hendes ledsagere bragte til præsten, og det til trods for, at Peder Palladius og andre reformatorer havde bekæmpet barselkonens indledning som en katolsk uskik. Palladius siger direkte til barselkone: „Du er ikke en hedensk kvinde i din barselseng . . . du har ikke lys, vand og kappe behov at lyse, stænke og kyse djævelen fra dig, når du skal i kirke efter dit barn“.

Barndom

Når barnet kom ud af svøbet, blev eftersynet med den lille straks vanskeligere. Indtil da havde det været tvunget til at ligge stille og kun gøre sig bemærket ved sin stemmekraft. Det kunne vugges til ro, eller det kunne få stukket en sutteklud i munden, en mellemting mellem en narresut og en sutteflaske. En sutteklud bestod af tygget rugbrød blandet med sukker, der blev bundet ind i en lærredsklud, som barnet fik at sutte på.

Men var barnet først fri af svøbet og kunne begynde at kravle eller stolpre rundt, måtte der opsyn til, og det blev i regelen over-

Gangstol, hvor børnene anbragtes, før de endnu kunne gå ene. De to brædder med den halvrunde udskæring løber i riller i stolens sidelister, sådan at barnet kunne bevæge sig frem og tilbage.

ladt til de ældre søskende, der endnu ikke var store nok til at bestille noget andet. Opgaven lettedes for dem i den første tid, ved at smårollingen blev anbragt i en gangstol, der bestod af et kurvstel eller en træring i en ramme, som sluttede om barnets krop under armene. På den måde kunne barnet holde sig oprejst og også bevæge sig lidt rundt eller frem og tilbage. Her kunne det lære at støtte på benene og at tage de første skridt og alligevel ikke komme nogen vegne.

Når barnet derefter blev sluppet løs på stuegulvet eller uden for huset, blev det i den første tid forsynet med en „faldhat“, en tyk, polstret tøjkrans, der sluttede rundt om hovedet. En sådan faldhat var i stand til at afbøde de værste knubs, når de små ben slog sludder, og barnet trimlede omkuld. Småbørnsklædedragten var iøvrigt helt til 4-5 års alderen ens for begge køn. Både drenge og piger gik i skørter, og blot ved enkelte småting som farver og besætninger på huerne markerede man, om det beskørte væsen var dreng eller pige.

Børnelegetøjet var simpelt og hjemmelavet. Legene var gået i arv fra generation til generation, hvad enten det drejede sig om boldspil, sanglege eller de sæsonbestemte lege med at hoppe i figurer, som endnu kan ses år efter år ved forårstid. Og iøvrigt var hovedparten af legene efterligninger af de voksnes arbejde. På den måde øvede man sig på det, der engang skulle fylde hele ens tilværelse.

Den gamle danske forfatter fra reformationstiden Christiern Pedersen skriver i 1531 med stor forståelse for børnene, at „eftersom de unge mennesker, drenge og piger, ikke altid kan sidde stille, men de må endelig lege, hoppe, løbe, danse og springe og gøre andre sådanne barnagtig leg og gerning, som de har lyst til, som man ikke vel kan forbyde dem, og som det heller ikke var godt, om man gjorde“, men

siger han, „så bør man også sætte dem i skole og dér uden slag med ferler og store bøddelris lære dem al slags visdom og kunst“.

Skoletiden var hverken på Christiern Pedersens eller på vore bedsteforældres tid en udelt fornøjelse. Prygl og ørefiggen blev uddelt i rigeligt mål, og undervisningen bestod mest i udenadslæren af Luthers katekismus og bibelhistorien og nogen regning og skrivning. Samtidig med at man begyndte at vandre i skole med sin sorte skifertavle, hvorpå griflen kunne hvine under skriveøvelserne, begyndte også livets alvor i form af regelmæssig deltagelse i hjemmets arbejder. Og så var de børn endda heldige, der kunne blive hjemme, indtil de nåede konfirmationsalderen. Børnene fra husstederne måtte tidligt ud at tjene som hyrdedreng eller lillepige på gårdene for at blive forsørget og ikke ligge hjemmet til byrde. Lønnen var beskeden, næsten altid drejede det sig om et par træsko og et pund uld, som moderen kunne forarbejde til tøj. I tilgift vankede der så gerne et brød, når der var op høstet eller til jul.

Hvad enten man startede arbejdet i hjemmet eller på et fremmed sted, begyndte man i det små og steg efterhånden i graderne, sådan som følgende liste over hyrdebetegnelse viser: Gåsheyrde, fårdeyrde og kohyrde alt efter arbejdets art og vanskelighed. I Jylland havde man også benævnelsen barneyrde for den, der var sat til at passe småbørnene hjemme. Arbejdsdagen var lang og arbejdet strengt for småfyrene, og når de desuden skulle passe skolegangen ved siden af, er det ikke underligt, at de ofte faldt i søvn i skolestuen, udmattede som de var af det meget arbejde i fri luft. Forstående lærere lod dem sove og skændte på de andre børn, der gjorde nar af dem.

Helt uden lyspunkter var en sådan tilværelse dog ikke. Når dyrene kunne gå fredeligt og græsse, kunne hyrderne søge sammen og vurdere hinandens piske eller handle knive. Og i hvert fald i Jylland havde hyrdedrengene deres store tid om pinsen, hvor der om aftenen på pinselørdag brændtes bål rundt om på høje og bakker. Næste dag holdt hyrderne så et gilde, „pinsegilde“, hvor de blev bedre forsynet med madvarer end ellers. Så tændte de bål og kogte og stegte, og på den dag kunne der også blive råd til kaffe og et par flasker mjød. En sådan fest lyste op i hverdagens ensformighed og gav stof til drøftelser både før og efter.

Afslutningen på barndomstiden var konfirmationen, men alligevel var man ikke rigtig voksen. Det er blevet beskrevet sådan af en af

Nationalmuseets meddelere, der var vokset op i et daglejerhjem i Østjylland: Men der kom en tid, at jeg følte mig for stor til at være dreng, og karlene ville heller ikke kendes ved mig som karl. Det var i tiden fra 15 år til 18 år, men da jeg så blev herre over karlsarbejdet dels ved at holde ud at tærsk korn om vinteren og om foråret at pløje en lige fure og ligeså at harve og tromle, som det skulle være, og ligeså med at bruge en tørvespade og bruge en høle både til græs og ligeså til at høste korn, ja så var jeg bleven voksen karl og var med i karlenes lag“. At blive optaget i karlenes lag eller i ungdomslavene, for her samledes både karle og piger, det gav rettigheder, og her holdt man til, indtil man ved ægteskabet gled over i de giftes lav, i selve bylavet.

Fødselsdag og navnedag

At fejre fødselsdag er en sent opkommen skik – ialtfald på landet. Monarkens fødselsdag det var noget andet, især i den tid da han var enevældig. Da kappedes digterne om at skrive hyldestdigte til ham i svulstig stil. Iøvrigt sagde man tidligere ikke fødselsdag, men *gebursdag*. En nulevende sjællandsk bonde på over 90 år har fortalt, hvor sært det forekom ham at bruge det nye, fine, fremmede ord: *Fødselsdag* i stedet for det tilvante *gebursdag*.

At man ikke lagde så stor vægt på fødselsdagen kom af, at man i ældre tid ikke fæstnede sig ved selve datoen for fødslen og ikke som nu til dags havde brug for at huske fødselsdagen. Der var ikke så mange papirer dengang, der skulle udfyldes med navn, fødselsdag og -år. I stedet fæstnede man sig ved ugedagen sat i forbindelse med en eller anden mærkedag. F.eks. sagde man: „Jeg er født fredag 14 dage før påske“, men det var jo ikke samme dato hvert år.

Fejrede man således ikke fødselsdag, så havde man andre måder at vise en person opmærksomhed på. Man bemærkede sig nemlig vedkommendes navnedag, der var langt nærmere knyttet til én end fødselsdagen. I den gamle almanak havde hver ugedag sit navn efter en eller anden helgen: Peder, Anna, Poul, Karen o.s.v., og det var en

fast skik så vidt muligt at give børnene samme navn, som dagen for deres fødsel havde. Til denne navnedag har været knyttet en skik, som har været vidt udbredt herhjemme og i enkelte andre dele af Europa.

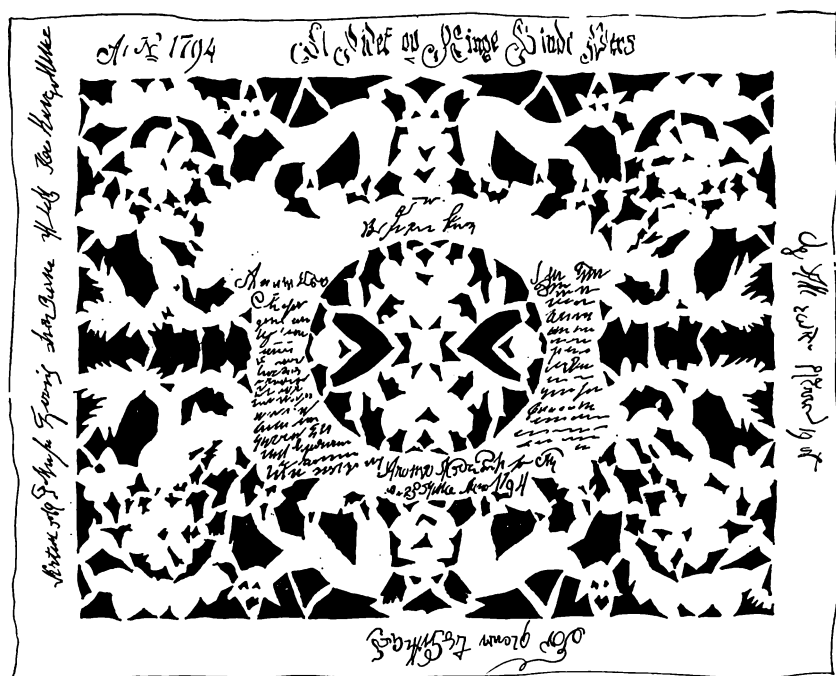
Denne navnedagsskik gik ud på, at man sendte vedkommende et bindebrev, et sirligt udklippet og ofte også bemalet papirark med en indskrift på vers. Næsten altid var der fastgjort en silketråd med mange knuder på til brevet. Alt i alt mindede bindebrevet således om de gækkebreve, som børnene stadig laver, og hensigten var også nogenlunde den samme, nemlig at få modtageren narret, i gækkebrevet til at gætte afsenderen, i bindebrevet til at løse knuderne. Lykkedes det ikke, skulle man løskøbe sig, og i bindebrevene foreskrev man, hvordan det skulle gå til:

„Bunden er du, og bunden skal du være,
indtil du løser dig med ære.
Ærter eller kål vil jeg ikke have,
men steg og kage vil mig bedre smage.
Og en flaske mjød eller to,
skal du ikke holde for god.
Til gildet kan du byde, hvem du vil,
Men mig må du ej forglemme, som har skreven dig til“.

Oversendelsen af bindebrevet skulle ske på selve navnedagen, og modtageren skulle selv tage det i hånden. Havde man mistanke om, at det var et bindebrev, kunne man nægte at modtage det, og derfor vistes der stor opfindsomhed med at få det praktiseret i hånden på vedkommende. Det kunne ske ved at anbringe det et sted, hvor vedkommende uvægerligt kom i løbet af dagen: i lommen, i tobaksdåsen, i spinderokkens hørhat eller imellem vedkommendes mellemhænder. Blot man fik det i hånden, var man bundet, som der står i et bindebrev fra Avernakø:

„Nu er du bunden, og sagen er klar,
dengang du tog brevet, da blev du en nar“.

I regelen var bindebrevsskikken et personligt foretagende blandt nogle få unge, men på øerne syd for Fyn har den udviklet sig til noget

Fynsk bindebrev dateret 1794. Brevet er kunstfærdigt udklippet af et papirark og beskrevet med rødt og gyldent blæk. Det er sendt til Annamaria Mortensdatter på hendes navnedag den 25. marts.

mere. Her var den nemlig et led i overgangen fra barn til voksen, idet den fungerede som en slags optagelsesceremoni for ungdomslavet. Husmand og væver Anders Falk, der var født i Korshavn på Avernakø, har fortalt følgende herom:

„I Munke blev de bunden alle, hvem der ikke havde våren der før. Da jeg var kommen dertil og var kommen i væverlære, blev jeg også bunden. Vi var 8, der blev bunden det år. Mit brev var lagt i en spolebakke. Hvem der ikke kunne løse knuderne på silketrådene, var bunden. Vi havde gildet ved møllerens det år. Vi fik punch, og der var musik og dans. Alle byens unge var med. Det var første eller anden onsdag i fasten. En fætter til mig tjente dengang i præstegården. Ham kunne de ikke binde. Han blev sendt hen til købmanden efter søm. De svøbte papir om pakken; men han forstod nok, hvad det var for noget papir. „Tag det papir af“, sagde han, „sømmene vil jeg nok have“. – Bindebreve har ikke våren brugt på Korshavn, men både i Munke og Avernakø, hver by for sig.“

Traf det sig nu så uheldigt, at nogen havde et navn, der ikke fandtes i almanakken, så var der alligevel udvej, for så kunne de bindes på en af de fire tamperdage i året. Tamperdagene var oprindeligt kvartårlige fastedage i den katolske tid, senere blev det de dage, hvor man for en gejstlig ret dømte i ægteskabssager. Lige så langt tilbage, man har anvendt bindebrevsskikken, og det begynder her i landet omkring år 1600, har man også haft lov at binde personer på tamperdage.

Bindebrevsskikken begyndte hos overklassen, hos adel og gejstlighed, selv biskop Thomas Kingo brugte den, men den blev snart meget populær i bondestanden, og her holdt den sig længe efter at den var gået af mode i landets øvrige stænder. Først i slutningen af forrige århundrede blev den lagt helt af.

Ungdom

Som museumsmand kan man nu og da komme ud for ting, som man for længst troede gemt og glemt. For et par år siden var jeg i den bemærkelsesværdige situation at kunne hjemføre en „løftesten“ til frilandsmuseet „Den fynske Landsby“, hvor den nu ligger ved indgangen til Sorterup kro. Stenen er ægformet og vejer 89 kg. Den lå i sin tid ved Pælekroen ved den gamle Nyborg–Svendborg landevej, og krogæsterne væddede i gamle dage om, hvem der kunne løfte den. Den, der ikke var i stand dertil, skulle give en pægl mjød.

Denne skik er i sig selv interessant nok, men endnu vigtigere var den oplysning, det også lykkedes at få fat på, nemlig at stenen endnu længere tilbage havde været brugt som kraftprøve for de unge, opvoksende karle. Kunne man løfte den, var man værdig at blive optaget i karlenes lav. Det interessante er, at lignende kraftprøver de fleste steder var nødvendige for at vise, at man nu var voksen og havde sin plads i ungdomslavet. Kraftprøver med sten kendes også fra Sverige og Finland, men i Danmark har man kun kendskab til skikken fra ganske få steder, og den fynske „løftesten“ er måske den eneste danske, der er bevaret. I langt den største del af landet var prøven

på, om man var fuld karl, den, at man stående i en skæppe skulle kunne løfte en tøndesæk korn på nakken. Den prøve har været brugt langt op mod vore egne dage.

Ungdomslavet, der i regelen var delt i et karle- og et pigelav, samlede alle de unge, ugifte i en landsby. Ingen måtte stå uden for, og ingen ønskede heller at gøre det. Ungdomslavets funktioner var først og fremmest af selskabelig art, men med den dybere mening at give karle og piger lejlighed til at træffes uden forældres eller husbond-folks nøje kontrol. Til gengæld holdt ungdomslavet selv justits i sine rækker og vågede over, at det gik skikkeligt til.

Ungdomslavet var organiseret nogenlunde som de gifte bønders bylav. Karlene var de aktive og toneangivende. Blot een gang om året organiserede pigelavet på egen hånd en fest, hvor de var værter og bød karlene på fortæring og op til leg og dans. I spidsen for karlelavet stod en formand, der kunne benævnes „gadebasse“. Han blev udvalgt ved fastelavns-gildet, hvor de øvrige karle på et givet tegn greb fat i den udsete og løftede ham op imod loftet, til han berørte det. Han skulle så stå for det kommende års legestuer, uddele „gadelam“ og i det hele være den forreste og finest pyntede ved festerne.

Uddeling af „gadelam“ var en meget betydningsfuld begivenhed, hvorved enhver karl i lavet fik tildelt sin pige, sit „gadelam“, som han derefter havde til partner året igennem. Ved denne uddeling kunne der godt være drilleri, når man nemlig parrede dem, der nødigst ville være sammen, men man kunne også sørge for at sætte dem sammen, der gerne ville tilsammen. „Gadelammet“ skulle sørge for sin partners udsmykning til festerne og vel også for at pynte hans hest, når der skulle rides „sommer i by“, eller når der skulle slås „katten af tønden“ til fastelavn.

Det var ungdomslavet, der arrangerede festerne ved fastelavn, påske, pinse, midsommer og ved jul, hvor der i tiden mellem jul og nytår holdtes en række „legestuer“ eller „julestuer“. Forud for hver fest samlede karlene ind til gildet. Det foregik som oftest ved, at de udpyntet og i flok red rundt til alle byens gårde og sang eller gjorde løjer. Hvert sted fik de da noget til gildet enten madvarer eller penge. De madvarer, der på denne måde skaffedes til veje, skulle pigerne tilberede og servere til gildet, og karlene sørgede da for at få drikkevarerne indkøbt og musikken bestilt.

Gilderne holdt man i bondegårdenes storstuer, som man skiftedes

til at være i den ene efter den anden. Det blev følt som en helt naturlig ting, som følgende optegnelse fra Avernakø oplyser: „Sådanne gilder gik på omgang i byens 5 gårde. Enhver kunne regne ud, hvem der stod for tur, og det faldt aldrig gårdkonen ind at gøre indsigelse. Det var gammel skik, og hendes egne børn og tjenestefolk var jo med. Men om ved 1900 havde en ærbo købt en af byens gårde. Han nægtede at lægge stue til, og dermed var det slut med alle disse smågilder“.

Benævnelsen på disse sammenkomster, legestuer, er meget betegnende, for i ældre tid fordrev man mest tiden med sanglege eller pantelege. Først efterhånden trængte dansen ind og gjorde en ende på den ældre form for morskab, der nu i stedet blev overtaget af børnene. Mange af os har vel endnu været med til disse såkaldte selskabslege, der tidligere hørte med, når man i vintertiden på landet mødtes til spisegilder. Mens de gamle mænd spillede kort, og konerne snakkede over håndarbejdet, legede børnene og de unge „klappe gæs“, „koge suppe“, „blindebuk“ eller „tag denne ring og lad den vandre“.

De gilder, der uløseligt hører sammen med ungdomslavet i det gamle landsbysamfund, var en meget væsentlig del af hele landsbyens liv og har utvivlsomt rod i gamle frugtbarhedsforestillinger. Længst og bedst bevaret er de utvivlsomt i midsommerfesten, hvor man „red sommer i by“. Der var en dyb følelse af det betydningsfulde i handlingen, når karlene besøgte gård efter gård og sang den gamle midsommervise; især når man kom til den del, der indledes med verset:

Fordi vi bar dig maj i gård,
– hør det som vi bede! –
velsign os med et frodigt år!
– vær os alle nådig gud med glæde!

Frieri

Det gamle landsbysamfund var opbygget efter et ganske fast system, der forudsatte hvert enkelt medlems plads i en bestemt organisation. De gifte bondefolk samledes i bylavet, hvor det i regelen kun var gårdmændene, der var medlemmer. Nogle steder havde husmændene også

deres lav. De ugifte samledes i ungdomslav, karle- og pigelav, mens børnene derimod sjældent havde nogen fast organisation, men kunne samarbejde om særlige opgaver som fastelavnsløben, ægrilning ved påske o.l.

Ungdomslavens vigtigste funktion var utvivlsomt at give de to køn lejlighed til at mødes og gøre sig bekendt med hinanden. Betragter man Europa som helhed, har ungdomslavene haft mange forskellige udformninger og funktioner med dette mål for øje. Vidt udbredt har således nattefrieriet været, hvor de voksne karle søgte at skaffe sig indpas hos pigerne for at sove med dem på „tro og love“. Denne skik, hvor ungdomslavene selv sørgede for, at det som regel gik strengt anstændigt til, er blevet beskrevet i en stor, tyk bog af den finske professor Robert Wikman. Bortset fra Ærø synes skikken dog ukendt i Danmark. Her var som nævnt i et foregående afsnit imidlertid skikken med tildeling af „gadelam“ almindelig. „Gadelam“ var benævnelsen på de voksne piger i ungdomslavet. En gang om året blev de fordelt til lavets unge karle, gadebasserne, og et sådant par af gadelam og gadebasse holdt så sammen året igennem til festerne ved fastelavn, ved midsommer og ved julens legestuer.

De unge mennesker blev på denne måde kendte med hinanden, og i flere tilfælde førte det vel til, at de unge fattede sympati for hinanden. Hvordan kunne man nu på en sikker måde få afgjort, om sympatien ville række til en livslang forbindelse, eller med andre ord om man turde vove et frieri? Her var der faste fremgangsmåder som sædvanen havde godkendt. Det var de såkaldte kærestegaver, der må betragtes som et maskeret frieri. Modtog man kærestegaverne, betød det, at man kunne forvente et ja til et formelt frieri.

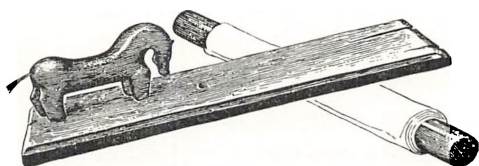
Kærestegaverne kunne være af forskellig art. Oftest var det dog redskaber til den kvindelige husflid som skætteredskeer til hørrens behandling og vindepinde til at vinde garnnøgler om. Eller det kunne være manglefjæle til tøjglatning eller banketærskler til tøjvask. Normalt var det vel karlen selv, der tildannede genstandene og udstyrede dem med mere eller mindre kunstfærdige skæringer, hvor der med symboler kunne antydes, hvad forfærdigeren håbede og ventede. Det kunne være hjerter, næbbende fugle eller jordens første ægtepar, Adam og Eva, under kundskabens træ. Eller det kunne gøres tydeligere endnu som i en gruppe sjællandske manglebrædder, hvor et ægtepar er fremstillet foran en gård med husdyrene grupperet rundt om-

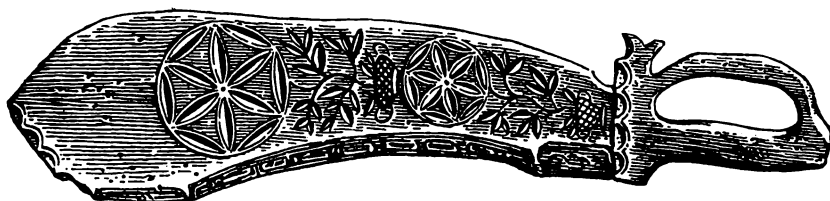
kring. Nogle vindepinde forsynedes med en lille hængelås, skåret i eet med pinden. Meningen var vel, at forfærdigeren knyttede den udkårne så tæt til sig, som låsen lukker.

Modtog pigen gaven, kunne hun lægge eftertryk på sin velvillige indstilling ved at give gengave i form af et stykke kvindeligt husflid, f.eks. et par muffediser, et par vanter, et tørklæde el.l. Nu var tiden da kommet til et officielt frieri, der måtte rettes til pigens forældre og helst burde ske ved en mellemmand, en „talsmand“ eller „bejlemand“, der kunne fremkomme med anmodning og aftale vilkårene. Det betragtedes dog ikke som god skik at gå lige til sagen. Snarere foretrak man at gøre som i følgende tilfælde fra Sønderjylland i forrige århundrede, hvor man begyndte med at spørge pigens fader, om han ikke havde grise at sælge. – „Jowel; vi kan jo gå ud og se dem efter.“ – „Hvad skal de koste?“ – „10 mark stykket er den mindste pris, og det er endda billig“. – „Ja“, svarer frieren, „du kan få 12 mark eller også 14, om du vil det“. Denne ganske usædvanlige måde at handle på uden prutten viser, at den ikke skal tages alvorlig. Den er blot indledning til det, man egentlig er kommet for: at fri. Men også det var i ældre tid en slags handel. Frierens egenskaber og midler fremhæves af hans talsmand, pigens fader svarer på samme måde for hendes vedkommende, og bliver man enig og giver jaord, da aftales der fæstegaver, morgengave og medgiftens størrelse.

Nu var parterne altså enige, men sagen endnu ikke så vidt, at man kunne skride til bryllup. Trolovelsen måtte først finde sted, hvor de to parter i vidners nærværelse udvekslede gaver og „fæstedes“ sammen. Denne skik lever endnu i bedste velgående, ved at de unge giver hinanden guldringe. Også i ældre tid kunne man give hinanden ringe eller andre smykker, men også gaver som salmebøger, skeer og klædningsstykker, hvoraf det mest prominente stykke vel var pigens smukt udsyede brudgomsskjorte til den udvalgte.

Manglefjæl og manglestok, der brugtes til tøjglatning, før rullen kom i brug. En smukt udkåret og bemalet manglefjæl med håndtag som en hest eller et eller andet fabelvæsen var en almindelig kærestegave fra en karl til den udkårne.

Skættehånd anvendt til hørskætning. Skættehåndens smukt udskårne dekoration tyder på, at den er en kærestegave.

Skikken med brudgomsskjorten har gammel hjemstedsret i Danmark. I folkevisen om Esbern Snares frieri til liden Kirsten fortælles om de rige broderier, hvormed hun udsmykker skjorten, førend hun hemmeligt sender den til ham. Det hedder da i visen:

Det første herr Esbern sømmen så:
„Herre Christi signe de fingre små“.

og da sendebudet spørger, hvad løn liden Kirsten skal have, svarer han:

„Hvad skulle jomfruen have andet til sømmeløn,
end mig selver, en ridder skøn“.

Når trolovelsen havde fundet sted, og fæstensøllet var drukket, var de to mand og kone. Indtil 1582 var bryllupet en frivillig indvielse og bekræftelse af ægteskabet, men efter den tid blev det lovbefalet. Allerede med trolovelsen betragtedes parret dog som gifte og flyttede i mange tilfælde sammen og levede som ægtefolk. Trods kirkelig modstand holdt denne skik sig længe i befolkningen.

Bryllup

En karakteristisk ting for det gamle landsbysamfund er vekselvirkningen mellem hverdagens ensformige slid med dens tarvelighed i mad og drikke og så de festlige højdepunkter, der udgjordes af årets og livets fester. Her sparedes intet hverken i festvilje eller i materielle forsynin-

ger. Der tales ofte forarget om frådseriet ved folkelige gilder, hvad enten moralisten er fra forrige århundrede eller fra i dag. Men da må det betænkes, at mad og drikke i rigeligt mål til alle tider og hos alle folkeslag har været uløseligt knyttet til selve festens væsen. Ikke for intet hedder dåbsfesten „barsel“ (= barns-øl) eller trolovelsesfesten „fæstens-øl“, for øl indgik som en væsentlig bestanddel i opvartningen ved gilderne.

Men lad os nu, inden vi når til fortæringen, se på, hvad der skulle ske, når jaordet var holdt og fæstensøllet drukket. Det første var da at underrette præsten, så der kunne blive lyst for brudeparret fra prædikestolen. Det var normalt forhen, at når denne tillysning var sket, flyttede parret sammen i deres fremtidige hjem med deres udstyr. Det kunne ske, at den kirkelige vielse kunne trække længe ud efter tillysningen, og efter at parret var flyttet sammen som mand og kone. Det afhang bl.a. af, om der var nødvendigt arbejde på det nye sted, der måtte klares først.

Så skulle bryllupsdagen bestemmes, og her måtte man vel tage sig i agt for, at bryllupet ikke blev lagt på en af de uheldige dage, og derefter skulle gæsterne indbydes i god tid i forvejen. Det skete ved „bydemanden“, en nær slægtning af bruden, der i sit bedste tøj med høj hat og pyntet stok gik fra sted til sted og i formelagtige vendinger fremførte sit ærinde. Hvert sted måtte han stikke en snaps under vesten, så han kunne være noget svinglende, når omgangen var endt. I Sønderjylland kan man endnu i dag opleve at se bydemanden i funktion i sit traditionelle antræk.

Bryllupsgæsternes antal var i regelen stort. Slægt og venner og gildeslavets medlemmer skulle med, men alligevel var beværtningen af de mange gæster i de 2-3 dage, bryllupsfesten varede, ikke så stort et problem, for det gik her som ved andre fester på landet, at de indbudte kom med „føring“ eller „brudeskænk“. „Føringen“ bestod af madvarer, der et par dage før bryllupet blev bragt til gildesgården, og „brudeskænken“ bestod i rede penge. En række personer blev udvalgt til at assistere ved bryllupet, og det betragtedes som en stor ære. Andre måtte man leje. Det var „skafferen“, der forestod hele ceremoniellet i bryllupsgården, kokekønen og de nødvendige spille-mænd.

På selve bryllupsdagen samlede hovedparten af interessen sig om bruden, der skulle iklædes. Vigtigst var her hovedtøjet, der bestod af

en særlig „brudenakke“, en rund tøjskive pyntet med perler og silkebånd og broderet med sølvtråd. Sammen med et utal af silkebånd anbragtes den oven på det kunstfærdigt flettede og opsatte hår. Dette komplicerede hovedtøj nedstammer nok til syvende og sidst fra de brudekroner af sølv, som vi ved har været i brug i ældre tid flere steder i landet, og som i Sønderjylland har holdt sig længst. Her var det sådan, at sognene havde een brudekrone, som opbevarede i kirken eller hos sognepræsten. Kronen kunne enhver låne eller leje. Ofte var det sådan, at præstekonen gav sig af med at pynte bruden. Andre steder besørge det af en særlig kyndig bondekone. Nogen speciel påklædning gaves ikke for brudgommen. Han mødte blot – som gæsterne iøvrigt – i sit bedste tøj.

Bryllupsgæsterne samles i brudens hjem for samlet at køre til kirke. Måden at ordne toget på varierer fra sted til sted i landet. Nogle steder fulgtes brud og brudgom ad i samme vogn, andre steder begav de sig til kirke hver for sig. Nogle steder var bryllupstoget på henvejen i to parter for at følge henholdsvis bruden og brudgommen, mens de samlet kørte på hjemvejen. Begge parter havde brudepiger og brudesvende til deres opvartning. Det var skik, at brudetoget kørte hurtigt til kirke, og de unge karle, der fulgte med til hest, red i strakt karriere til kirken og tilbage til toget. Undertiden havde man musik med og undertiden blev der affyret skud til ære for det forbidragende

Bryllupsskeer af træ udskåret i eet stykke med den leddelede lænke. De to forbundne skeer er symbolske for brudeparrets forening. Brud og brudgom spiste med dem bryllupsdagen.

brudetog. Det var en selvfølge, at man tog varsler for parrets kommende lykke. Alle kender vist endnu talemåden, at såfremt det regner på bryllupsdage, „regner der guld i brudens skød“.

Vi forbigår hurtigt selve vielsen og vender hjem til bryllupsgården med gæsterne. Musikerne står opstillet i gården og modtager hver gæst med musik. Og så går man til bords, hvor „skafferen“ som sagt har det store ord. Han byder velkommen og holder måske tale og sørger ialtfald for, at retterne kommer ind i den rigtige rækkefølge. Desuden har han det hverv at sørge for, at der skænkes for gæsterne. Han sørger også for, at gæsterne betaler til musikken, til kokekønen og til skafferen.

En vigtig del af festen var dansen, bl.a. fordi man under den markerede, at det nye ægtepar nu havde forladt ungdomslavet og var overgået til de giftes rækker. Undertiden formede denne overgang fra det ene lav til det andet sig på dramatisk vis som en kamp mellem de unge og de ældre, hvor der måtte bruges både list og behændighed og styrke. Her skal anføres en beskrivelse fra Faldborg sogn i Nørrejylland: „Ved bryllupet skal brudeparret på en synlig måde erklæres for at være mand og kvinde for således at udelukkes af de ugiftes og indlemmes i de giftes lav. Dette går således til: Efter at der er drukket skåler, lyder musikken atter i dansestuen, og gæsterne strømmer ind. Her må nu især brudeparret være med i dansen. Imidlertid har en mand skjult hos sig den for den jyske bonde ejendommelige strikkede, uldne, højroede hue, og en kone, ligeledes skjult, et sort bånd eller tørklæde, for ved første givne lejlighed at sætte hin på brudgommens hoved og at hæfte dette på brudens. Lykkes det, da er brudeparret uden modsigelse erklæret for mand og kone, hvorefter de med denne særegne pynt må give hinanden en dans, hvilket ofte tager sig helt komisk ud. Denne de giftes erobring fra de ugifte har ofte voldt blodige slagsmål, hvilket vel navnlig er grunden til, at denne spøg nu omtrent er afskaffet“.

Dette er som nævnt blot een af måderne, markeringen kunne gøres på; men en væsentlig ting, der går igen i alle ceremonierne på dette tidspunkt af festen, skal vi hæfte os ved. Det er den måde, man markerer, at brudeparret nu tilhører de giftes kred.

Her er det påny kvinderne, der har den klareste markering, for den sorte hue med guldgaloner blev kun båret af gifte kvinder, men så bar de den også bestandigt fra bryllupsaftenen til de engang blev

lagt i kisten med den på hovedet. At få konehuen sat på var derfor den endelige besegling af overgangen fra de unges lav til de giftes. Et tilsvarende „gift mands“ klædningsstykke havde man ikke. Nogle steder var det iøvrigt brugt, at brudgommen på bryllupsaftenen satte konehuen på sin bruds hoved.

Mange sørgelige historier er blevet fortalt om ældre tiders ægteskaber, hvor den gensidige tilbøjelighed parterne imellem kun sjældent er blevet lagt til grund for ægteskabet. Nu har man jo ingen mulighed for at afgøre hyppigheden af inklinationspartier, men det er sikkert rigtigt, at fornuften blev taget med på råd i langt større udstrækning end nu til dags. Det siger jo den snusfornuftige talemåde, der lyder: „Man skal se en pige ved et dejgtrug og ikke i en springdans“, så får man nemlig en klar opfattelse af, hvad hun er værd som arbejdspartner. Og hvad ventede iøvrigt en ugift kvinde? For næsten alle var der ingen anden udvej end at gå som tyende hos en slægtning resten af livet eller forsøge at slå sig igennem som „sypige“ eller „væverpige“.

Begravelse

Ingen af livets højtidere har vel været omgivet med så mange skikke, ceremonier og forestillinger som døden, der satte det endelige punktum for det jordiske liv. Markeringen af dødsfald, selv i den nærmeste familie, er taget mærkbart af herhjemme i de sidste 30-40 år. Det er sjældent at se folk med sørgebånd nu til dags, og møder man et sådant syn, viser det sig ofte, at vedkommende er svensker. I vort naboland holder man mere på de gamle former. Her kunne man også for ikke så længe siden komme ud for at blive budt „sørgekarameller“ til begravelsesgildet, d.v.s. karameller eller andet slik indpakket i sort papir.

Der var flere grunde til denne rige udformning af begravelsesskikkene, grunde som har sin forklaring i magiske og psykologiske forestillinger. Der var frygten for døden, omsorgen for den døde og hensynet til de efterlevende og omverdenen. Et dødsfald greb afgørende

Håndtegnet begravelsesminde. Sådanne begravelsesminder blev indrammet og hængt op i hjemmet og udgjorde sammen med bibelske olietryk ofte de eneste skilderier i huset.

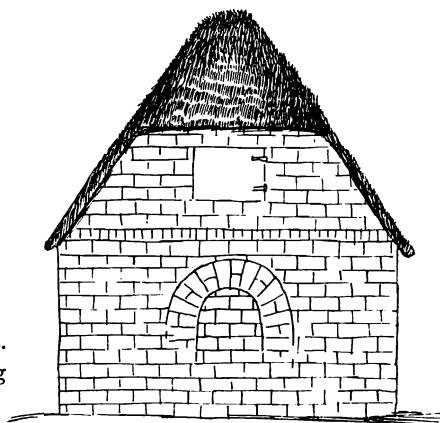
ind i en families tilværelse, ja i ældre tid i de små, sluttede samfund til og med i en hel landsbys. I en sådan situation var det godt at have faste og anerkendte skikke at følge, som anviste de nærmest beslægtede med den afdøde en ganske bestemt påklædning og faste pladser ved kisten i hjemmet, under ligtøget til kirken og i sørgetiden efter begravelsen.

På den tid, hvor bønderne endnu gik med egnsprægede dragter,

kunne især kvinderne give ganske præcise udtryk for deres slægtskab med den døde og afstanden i tid fra dødsfaldet gennem den måde, de klædte sig på. Dybest sorg var sort eller mørkeblåt. Efterhånden kunne sørgedragten mildnes ved anvendelse af lysere blått eller hvidt (halvsorg), og jo længere man kom fra dødsfaldet, desto mere af den slags dukkede op i dragten. Livligere farver som rødt eller gult var dog banlyst det første år. Det var først og fremmest i tørklæderne, man kunne variere sine udtryksmidler. Enhver pige eller kone havde i reglen flere tørklæder, hvor vævning eller syning var med forskellige farver. Men havde man ikke råd dertil, kunne den ene halvdel af et tørklæde være broderet med mørke, dæmpede farver og den anden med livligere farver; efter behov kunne man så vende den side ud, der passede til lejligheden.

De største krav stillede til enken, både når det gjaldt sørgedragten og når det gjaldt hendes optræden. I en beskrivelse fra Drejø fra 1823 hedder det: „For 40 år siden var det endnu skik, at en enke skulle vise sorg over sin mand ved at løfte sit sorte skørt op over hovedet, når hun gik til kirke, og ej måtte hun tage det ned og ånde frit, før hun efter endt kirkefærd igen kom hjem. Endnu er det brug, at sørgende fruentimmer ej må sidde på bænken i deres stol i kirken, men på en skammel som dem til sæde medføres i deres stol . . . Mand og kvinde, som har sorg, må være klædt i sort. Fruentimmerne bærer sort fløjls hue, og må intet linned ses på hovedet hos dybt sørgende. Disse ceremonier må iagttages året til ende, om end imidlertid enke-mand og enkekone gifter sig“.

De magiske handlinger skulle først og fremmest sikre den afdøde ro

Tilmuret ligdør på et vestslesvigsk hus. Døren blev kun brugt, når der førtes lig af huset, og var ellers tilmuret.

i graven og de efterlevende fred for den døde. Derfor bandt man mange steder ligets stortæer sammen med et halmstrå for at forhindre den døde i at gå igen. Af samme grund førte man ved begravelsen ikke kisten ud ad den sædvanlige dør fra storstuen, hvor den havde stået, mens slægtninge og venner tog afsked med den døde, men tog den ud igennem et vindue eller gennem et hul i muren. I Vestslesvig har man ligefrem i stortuegavlen en tilmuret døråbning. Den bliver kun brugt, når man skal føre lig af huset, for så bliver stenene banket ud og muret ind igen, så snart kisten er ført gennem dørhullet. Denne tilmurede døråbning benævnes almindeligt „ligdør“ eller „ligport“.

I ældre tid skete begravelsen normalt fra hjemmet. Kisten havde man ofte stående parat i mange år. Der kendes eksempler på, at man har brugt kisten til at sove middagssøvn i. Ligeledes havde man sædvanligvis ligtøjet liggende parat. Den døde blev så vasket og ikklædt og lagt i kiste, der var stillet op i storstuen. Begravelsesdagen samledes man her og tog afsked med den døde. Degnen „sang liget ud“, og der kunne holdes en kort andagt. Så kørte man af gårde, og jo flere vogne der fulgte, des større var hæderen for den døde. I landsbyerne, hvor alle kendte hinanden, var det regelen, at alle husstande var repræsenteret.

Der kunne være særlige forholdsregler at tage for at give den døde ro i graven. På kirkegårde her i landet har man i flere tilfælde i gamle grave fundet ting, der har været medgivet den døde. Flere gange har man således fundet mønter. Skikken må forklares som en offermønt, den døde skulle bruge i den anden tilværelse, eller som en færgespenge i lighed med de charonspenge, de døde i det gamle Grækenland skulle give for at blive færget over til dødsriget. I kvindegrovene er flere gange fundet tøjbylter med spædbørnstøj, nål og saks. Det drejer sig da om svangre kvinder, der skulle have udstyr til deres ufødte børn.

Det var ikke altid præsten prædikede over den døde. Undertiden læste degnen en karakteristik af den afdødes stilling og fortjenester op, hvad der kaldtes et „testamente“. Det var i de fleste tilfælde forfattet af degnen, og papiret blev enten sat fast på kistelåget, eller også tog man det med hjem og hængte det på væggen i glas og ramme, især da hvis det var udsmykket med vers og tegninger.

Når kisten var sænket i graven, og præsten havde kastet de tre rituelle spadefulde jord på, tog mændene i følget fat med spader og skovle og fyldte efter tur graven. Når arbejdet var endt, lagde man et øje-

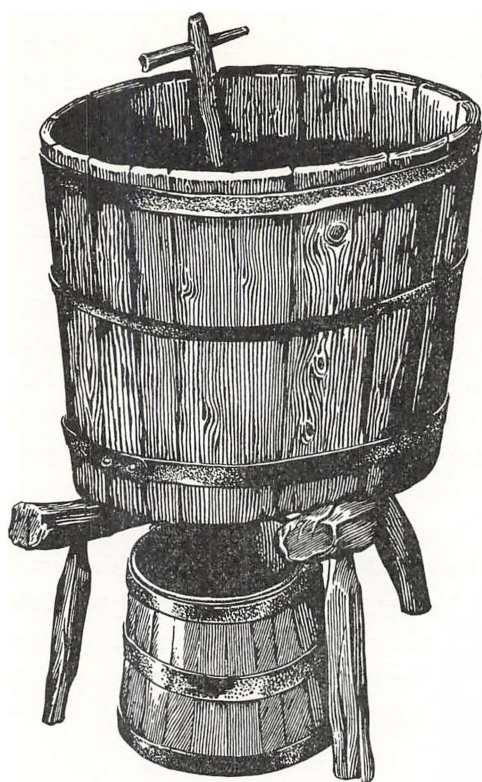
blik de anvendte skovle og spader korsvis oven på graven. Også dette var et udtryk for fællesskabet i det gamle bondesamfund; man skulle alle være med til at „jorde“ de døde i fællesskab. Det var derfor også naturligt, at hele følget var med ved det gravøl eller arveøl, som afsluttede hele begravelsesceremonien. Selv i dag er det fælles kaffebord for alle tilstedeværende ved begravelsen den normale afslutning i hvert fald i småsamfund, hvor alle kender alle.

Fra gammel tid var det skik, at begravelsesgildet skulle være lystigt, for den forestilling var vidt udbredt, at gråd piner den døde. Også herom fortælles fra Drejø fra samme tid som ovenfor nævnt: „Det er vedtægt, at nærmest pårørende efter en død omtrent årsdagen efter giver alt byens mandkøn en tønde godt øl, oftest gammelt øl, der ej beruser, men dog har kraft at muntre sindet og røre tungen. Gerne vanker der og da en snaps ved mellemmadstider, men dette er ingen rettighed. ... I sligt øllaug snakkes om alskens ting. Et par sidder her i alvorlig samtale, imedens man hist og her ret er lystig ved tale om muntre ungdoms bedrifter. Atter på andre steder i gæstesalen falbydes og købslås. Den muntre stemning giver en så blandet lyd, at det er her, som var man henflyttet i Noah ark“.

Gilder

Ved gilder forstod man i ældre tid ikke de fester, der knyttede sig til livets højtider, som vi har hørt om i det foregående. Gilder var et sluttet selskab, der ved sammenskud eller ved bidrag af folk indenfor lavet søgte fælles fordel eller fælles fornøjelse. Gilder under den form kendes helt tilbage i middelalderen, og de fandtes både i byerne og på landet.

Man har villet forklare gildernes oprindelse i den hedenske tids offergilder. Det er da også rigtigt, at alle de ældste gilder har et tydeligt religiøst indhold, men efter tidens tankegang var det simpelt hen umuligt at danne en forening uden på kirkeligt grundlag. De religiøse bestemmelser i gildernes skrevne forordninger gjorde imidlertid, at en mængde af dem forsvandt ved reformationen, fordi de blev betragtet

Husmoderen bryggede tidligere selv sit øl til daglig brug og til de store gilder. Bryggerkarret er anbragt på den 3-benede karstol og er lukket med tapstaven, der rager op over karrets rand. En træspand er anbragt under karret parat til aftapningen.

som katolsk uvæsen. De var også alle indviet til eller havde en skytshelgen som patron. De kunne derfor ikke tolereres under den nye ordening. Og de, der blev bevaret, fik et andet indhold af mere faglig karakter.

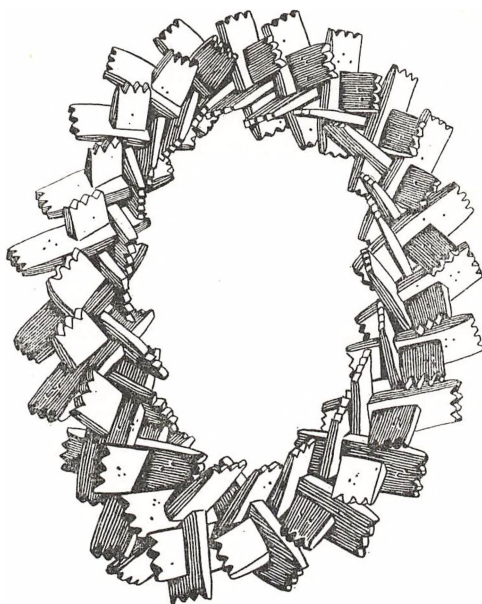
Den fælles fordel var nok gildernes oprindelige funktion. Gildesbrødrene havde pligt at bistå hinanden i livets kritiske stunder som under ulykke, sygdom og død. Men den fælles fornøjelse var ligeledes stærkt repræsenteret til alle tider, og den vandt mere og mere frem efterhånden. Af det utal af gilder, der fandtes i det gamle bondesamfund, er hovedparten arbejdsgilder, d.v.s. at man efter vel overstået arbejde festede i fællig.

Hovedtrakte mentet ved gilderne var øl. Lad os høre, hvad Sjællands biskop Peder Palladius siger derom i sin visitatsbog, for han tegner nemlig et levende billede af bøndernes gilder, som de sædvanligvis formede sig.

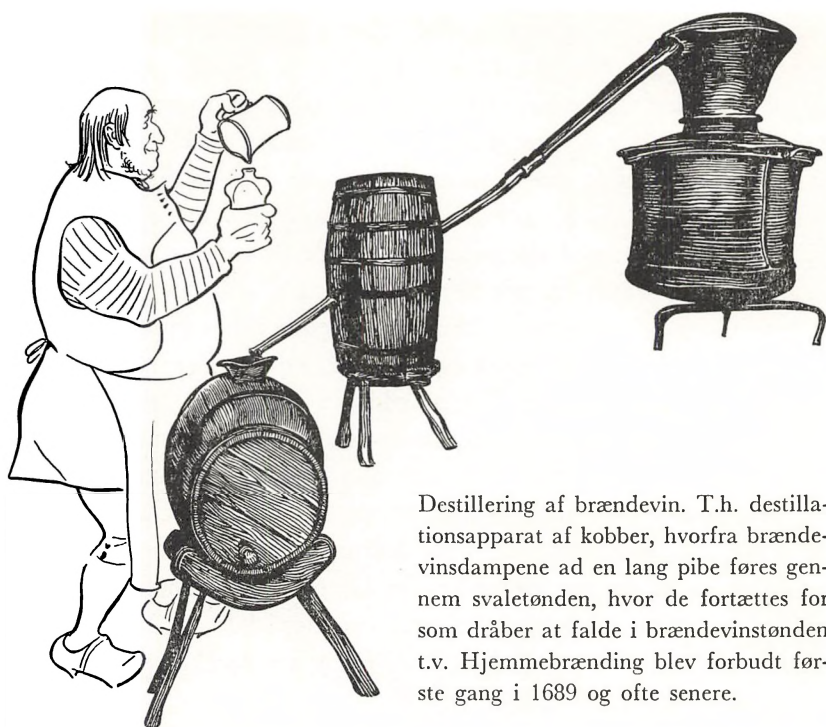
„Når I kommer tilsammen“, siger bispen, „og skal drikke en skål øl over eders tørst med hverandre, da bagtal ingen, lad enhver være

god for sig, sid ikke og regn op fra den ene byende og til den anden, som de ugudelige gør. Nu sidder næsen ikke i hovedet på dem, som de vil have den skåret, nu ved de en fejl ved hvert menneske og ved intet, førend de ser sig om, da er de selv allermost beskidte og beklikkede, fordi den, som gjerne vil bagtale andre, han bliver gjerne selv både til skam og skade, inden han dør fra verden. Bagtal ingen, sid hellere og syng en god vise sammen, og når du er glad, så gå hjem med din hustru og lad hende få en god aften, når du har haft en god dag, spild ikke din bærme på hende, sæt hende ikke i rette, når du er drukken og fuld, det gør ingen dannemand. Forvar eder, at I ikke sidder natten over og slemmer. Din seng klager ikke på dig; man plejer at sige, at 4 ravne de gør en djævel. Det er ikke sandt, for ravnene er Guds gode kreaturer som andre fugle, men 4 natteravne, som sidder og slemmer natten over med hverandre, de har den femte hos sig, det er djævelen, han kommer dem om hals og i hår sammen med sværd og knive, så at de gør hverandre det korteste. Nu græder hustruen, nu tuder børnene, nu kommer slægt og venner i fald, nu har du bortkastet al din velfærd med en skål øl, måtte du nu ikke skamme dig for Gud og alle hans hellige engle?“

Således fremmaner Palladius de uheldige følger af umådeholdent øldrikkeri. Gildesbrødrene var fuldt vel klar over problemet, og derfor

Gærkrans samlet af tilsnittede træpinde. Kransen blev lagt i brygget, og den overskydende gær samlede sig i kransens fordybninger. På denne måde opbevarede man gær til næste brygning.

Destillering af brændevin. T.h. destilla-
tionsapparat af kobber, hvorfra brændevinsdampene ad en lang pibe føres gennem svaletønden, hvor de fortættes for som dråber at falde i brændevinstønden t.v. Hjemmebrænding blev forbudt første gang i 1689 og ofte senere.

indeholder gildesbestemmelserne detaljerede angivelser af, hvordan man bør drikke og i det hele opføre sig ved sammenkomsterne. Bl.a. findes der bestemmelser om, at man ikke måtte gå bevæbnet i gildeshuset, for en god rus fik man altid, og så kunne klammeri ikke altid undgås. Gamle dokumenter er fulde af beretninger om klammeri og slagsmål med hårtrækken, blå øjne og blodige næser som afslutning på sammenkomster, der begyndte hyggeligt med skåler og skæmtsom tale.

I middelalderen havde man de fleste steder et særligt gildeshus, hvor man afholdt de fælles gilder. Det svarede faktisk til de forsamlingshuse, man fik i senere tider i landsbyerne. Endnu for et hundrede år siden eller godt og vel *det* fandtes disse gamle samlingspladser enkelte steder i landet. Det gælder således Bornholm, hvor de endnu var i brug i første fjerdedel af forrige århundrede. Men ellers var man gået over til at benytte bondegårdenes storstuer til samlingspladser. Det kendes især fra ungdomslavets sammenkomster ved årets store høj-tider eller i de „legestuer“, der holdtes vinteren igennem. En gammel mand fra Vejleegnen har fortalt følgende derom:

„De unge havde næsten hvert år „legestue“ i mine forældres endestue. Her var der lergulv, og om vinteren i snesjap kan man tænke sig til, hvordan gulvet så ud næste dags morgen. Der var tillige så lavt til loftet, at karlene under dansen måtte bukke sig, for ikke at støde hovedet mod bjælkerne. Deltagerne i gildet fik hver et halvt stykke smørrebrød, karlene tillige en snaps. Så vidt jeg husker, fik min fader 4 skilling af hver“.

Ungdommens legestuer blev ikke betragtet med blide øjne af de ældre. Amtsprovst Bendix i Vestervig bemærker o. 1840: „I vinteraftenerne er det især, husfliden skal fremmes; men da haver vore bonde-skønheder langt vigtigere ting at tage vare. Mørknings-søvn og legestuer må ikke forsømmes. „Natten hører os til“, svarede en pige sin husbonde, der irettesatte hende for natteløbet“. Og en generation tidligere beskrev man forholdet således fra Ribeegnen: „Den eneste forlystelse på helligdage, såvidt jeg ved, er den såkaldte leg om vinteren, og den må dog gå stille af, at ej helligdagsfogden mærker det. Det er nemlig dansegilder, hvortil karle og piger skyder sammen; efter dem er de meget griske, og giver husbonden ikke tjenestefolkene lov til at gå derhen, stjæler de sig såre gerne did om natten og danser til morgenen atter kalder dem til hjemmet og arbejdet“.

Den gamle beretning er her inde på et meget væsentligt træk i gildernes væsen nemlig festviljen. Uanset hvor hårdt man havde slidt dagen igennem, så havde man altid kraft og lyst til at more sig. Man markerede som sagt et arbejdes afslutning med et gilde, ligesom man markerede vendepunkter i årets gang med gilder. Enkelte af disse karakteristiske gilder er stadig bevaret, f.eks. høstgildet, men ellers er det tyndet slemt ud i dem. Reformationen betød som omtalt, at en mængde af de gamle forsvandt. De gamle landsbysamfunds opløsning med udskiftning og udflytning betød, at en lang række andre gilder som afslutning på fælles arbejder eller fælles opgaver forsvandt. Og sådan er tid efter anden andre gilder blevet overflødige p.gr. af historiens forløb.

Lad mig til slut nævne slagtegilderne som eksempel. Da jeg var dreng, var det endnu ganske almindeligt, at alle på landet havde hjemmeslagtning. Da ingen havde køleskabe eller frysebokse, måtte man konservere slagtemaden på anden måde ved saltning og røgning. Og en hel del slagtemad måtte man spise i fersk eller let saltet tilstand. Det var tiden for slagtegilderne. Indenfor omgangskredsen, og den

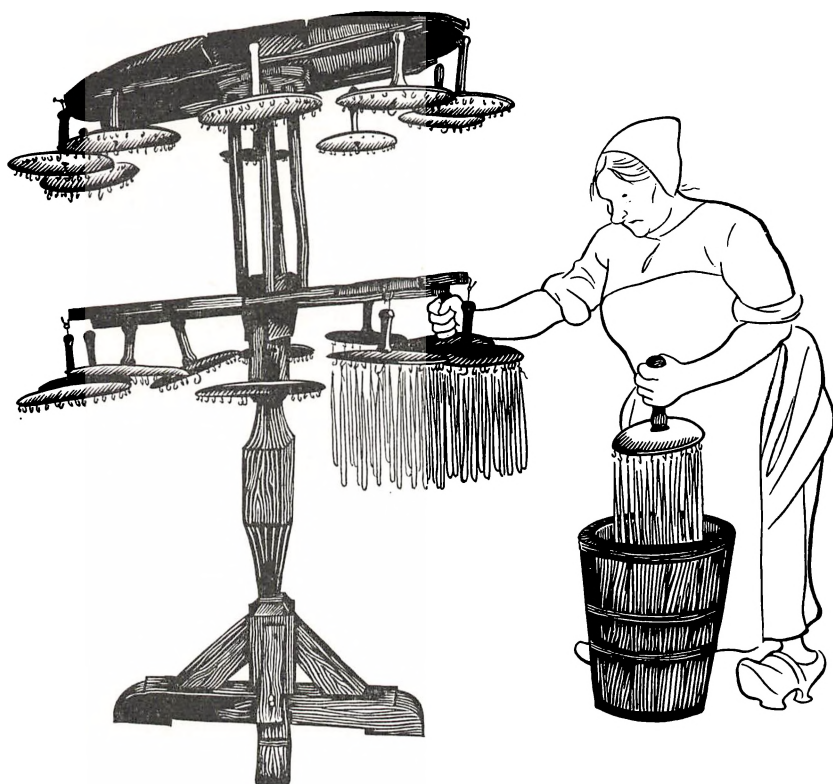
kunne være stor, indbød man hinanden til middag på flæsketeg, rullesteg, ribben, medisterpølse og hvad anden form for lækkeri, man kunne magte. Det meste af november måned forløb på denne måde, hvor nogenlunde de samme mennesker mødtes med kortere eller længere mellemrum til spisning. Bagefter var der kortspil for de ældre, mest mændene, mens kvinderne snakkede og arbejdede på julegaver i form af strikning og syning; børnene havde hele aftenen været optaget med de gamle lege, som fra ungdommens legestuer i en forgangen tid nu var blevet for barnagtige for dem, der foretrak dans, men gode for den yngre årgang, der legede „blindebuk“ eller pantelege i mange variationer.

Jul

Julen benævnes af kirkefaderen Johannes Chrysostomos („Gyldenmund“), der var patriark i Konstantinopel o. år 400, som „moderen for alle fester“, og det forstås jo umiddelbart, når man tænker på, at den i kristenheden fejres til minde om Jesu fødsel. Utallige forskere har beskæftiget sig med julens historie og indhold uden at være nået til enighed, og det skyldes, at festens indhold er sammensat af mange brogede bestanddele fra hedensk tid, fra tidlig kristen tid og fra langt senere tid. Julen er en af de få årsfester, der formår at forny sig og holde sig levende. Vi behøver blot at minde om juletræet, der i vort land er en ny foreteelse, der først for alvor slog igennem hos hele befolkningen o. år 1900.

Det vil være helt ugørligt her at give en blot nogenlunde udtømmende beskrivelse af julen i det gamle bondesamfund, men visse hovedtræk skal fremdrages. Præsten Henrik Gerner formaner i sin versificerede bog fra 1670 sine sognebørn i december måned på følgende måde:

„Juletanker skal du have
in Decembris gudelig:
Først skal du dig vel tillave
at antage værdelig
Jesum den nyfødte herre,
som er verdens frelser kære“.

Lysestøbning var en vigtig ting at få til side, når efterårs slagtingen havde fundet sted. I større husholdninger, hvor der skulle bruges mange lys, kunne man have et lysebord til hjælp ved arbejdet. Lysebrikkerne med de påsatte væger dypedes i lysegrydens smeltede tælle og hængtes til størkning på bordpladens underside.

Men dagene ind under jul var iøvrigt nok så meget optaget af verdslige forberedelser til festen.

Man begyndte derpå i god tid, dengang man endnu selv slagtede, bryggede og bagte. Det skulle man ganske vist også på andre tider af året, men mod jul måtte man udføre disse arbejder med henblik på den kommende store fest. Man tog fat på forberedelserne i november måned, der fra gammel tid kaldtes „slagtemåned“. På den tid var slagtedyrene mest fede, og det gjaldt at få sulekar og saltolde fyldt og skinker, pølser og flæskesider røget og hængt på loftet. Slagtingen begrænsedes ikke blot til en gris, men også får og gæs slagtedes og i større husholdninger vel også en ko. Dels skulle der bruges meget saltmad i vinterens løb, dels måtte man overveje, om det sparsomme foder

kunne strække til til hele besætningen, eller om det var praktisk at formindske den på en tid, hvor dyrene var i den bedste foderstand.

Fårene var en vigtig bestanddel i efterårsslagtingen, for fåretalg (og oksetalg, hvor man havde det) blev brugt til lysestøbning, hvorved hver bonde sikrede sig det vigtigste belysningsmiddel til den mørke årstid. Kvinderne, som helt forestod dette arbejde, lavede flere forskellige slags lys. Der var tykke lys til festbrug, tyndere lys til dagligdags brug og ganske tynde præse. Man glemte heller ikke at lave et tykt lys, der foroven forgrenede sig i tre arme. Det var beregnet til at sætte på bordet Helligtrekongers aften. Nogle steder i landet lavede man et togrenet lys til nytårsaften. Hvor armene mødtes, anbragte man lidt krudt, og så sagde det „fut“, når lyset var brændt ned hertil.

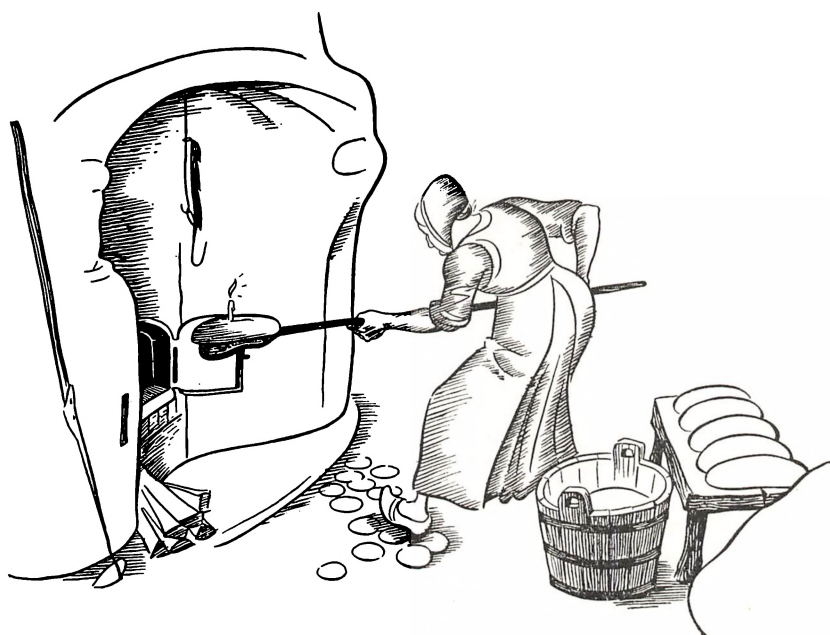
Julebagningen udmærkede sig ved, at man bagte en mængde sigtebrød, mens årets øvrige bagninger næsten udelukkende bestod af rugbrød. Det kom sig af, at man i juletiden næsten udelukkende spiste sigtebrød. Og så måtte man sørge for at have flere meget store, flade brød, der kaldtes „julekager“. Dem fik tjenestefolkene, husmændene og hvem andre, der året igennem havde hjulpet til på gården, i julegave ofte med et stykke flæsk eller ost som tilgift. En hel del af de gode sager gik også i fattigfolks kurve, for ved alle højtider og da især før jul gik fattige kvinder, „juletiggersker“, rundt og bad om en almisse. De kunne komme vidt omkring på deres færd.

De mange småkager, der nu hører julen til, havde man ikke i ældre tid, men man bagte pebernødder, lavet af rugmel tilsat honning eller malturt samt stærke krydderier. Pebernødderne havde bl.a. en vigtig funktion i de gættelege og forskellige slags spil, som hørte juletiden til. Også andre slags brød og kager hørte julen til som klejner, vaffer og søsterkage. Men ialtfald æbleskiver turde ikke mangle. Endnu i min barndom i Vestsjælland i 20erne var det en stående ret Lillejuleaften. Når mor stod ved komfuret med æbleskivepanden, gik vi for køkkendøren og sang:

„Lillejuleaften jeg synger for din dør.
Lillejuleaften bliver kagen aldrig tør“.

Og så fik vi så mange glohede æbleskiver, som vi kunne spise.

Det siger sig selv, at man bryggede øl, så man havde rigeligt til hele julen. Øllet spillede en væsentlig rolle i alle de gamle fester, så

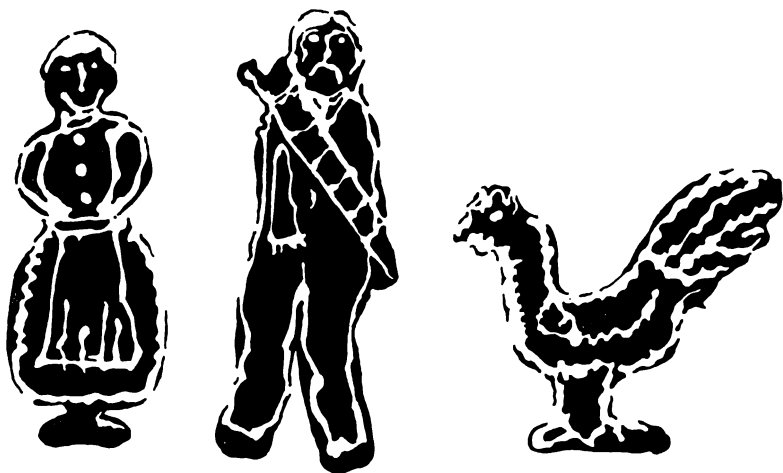

Julebagning var et betydningsfuldt arbejde. For at kunne se at fylde ovnen satte man et lys i det første brød. Lænet mod skorstenen står ovnragen, hvormed ovnen rensedes før bagningen.

meget at ordet indgår som en del af benævnelsen på festen. Det gælder f. eks. barsel (= barns-øl), arve-øl og grav-øl. Men ekstra vigtigt var det om julen, hvor man ligefrem betegnede festen med udtrykket: „at drikke jul“.

På endnu en måde markerede man juletidens særegne stilling i året. Der skuredes og skrubbendes overalt i beboelsen, og i udhuse og stalde ryddedes der op og gjordes rent. Tøjet blev vasket, men det skulle ske så betids, at det nyvaskede tøj kunne være i hus inden juleaften og ikke hænge til tørring på havegærderne julen over, for „den, der klæder gærder i julen, skal klæde lig, inden året er omme“, altså et varsel om dødsfald i familien.

Også andre arbejder måtte man vogte sig for at udføre i julen. Farligst af alt var det at lade noget snurre rundt. Så hele juletiden var spinderokken stillet til side, selv om den ellers snurrede flittigt hver dag før og efter. Hakkelsesmaskinen med svinghjul blev også brugt sidste gang juleaftensdag. Så skar man hakkelse nok til alle juledagene, og på lignende vis sørgede man for at få så meget til side, at man kunne holde fri for mange daglige gøremål i julehelgen.

Mens man til daglig kun spiste rugbrød, bagte man til jul og andre store højtider særlige figurbrod som de her afbildede julekager.

Julen regnedes fra juleaften til helligtrekongersaften, og det var, hvad man i ældre tid kaldte juletylvten. Det var en periode, hvor mange stærke og farlige kræfter rørte sig, og der var derfor meget at iagttage for at komme vel igennem den. Der var både meget at foretage og meget at undlade. Et par eksempler på det sidste er nævnt. Det kan tilføjes, at mus og rotter undlod man at nævne ved deres sædvanlige navn, for ellers ville man blive plaget med dem resten af året. I stedet brugte man tabuordene „de små“ og „de store“ eller blot „de grå“. Man beskyttede sit hus og ejendom ved at „ståle“ og ved at slå kors på døre og i sædebunkerne på loftet. Og man satte et kornneg ud til fuglene, ikke af sentimentale grunde, men for at bringe lykke til huset.

Om julemaden, der i ældre tid som nu var en vigtig bestanddel af festen, skal ikke tales, men det skal bemærkes, at bordet til julenadveren mod sædvane dækkedes med en dug, og at alle, selv kvinderne, der ikke til daglig sad ved bordet, den aften var bænket med gårdens øvrige folk. Når måltidet var til ende, takkede alle madmor og husbond for mad, og også folkene rakte hinanden hånden, hvad man ellers aldrig gjorde.

Juleaften og julenat var især fuld af mystiske kræfter. Man kunne tage varsler, hvis man havde mod til at se ind i fremtiden. De døde mente man vendte tilbage til deres gamle hjem, og derfor dækkede

man mange steder ekstra op til de usynlige gæster, eller man lod bordet stå dækket natten over. Ved midnatstid rejste gårdens dyr sig op i stalden og snakkede sammen på menneskeligt mål. Iøvrigt fik både mennesker og dyr kvældsнадver juleaften. Endnu i min barndom gav vi køer og heste en gang hø, lige førend vi ved midnatstid gik ind til sylte og kold flæskesteg med rødbeder og sennep.

Juledag var den store kirkegangsdag, og så holdt man sig iøvrigt hjemme. Men i resten af juletylvten gik man på besøg hos hinanden, og alle steder måtte man nyde et eller andet for ikke „at bære julen ud“. Iøvrigt var det julegildernes tid, hvor de unge holdt julestuer med dans og sanglege. Undertiden optrådte der også folk i maskeringer, mest uhyggelige i form af julebukken, der kunne jage småbørn en alvorlig skræk i livet. Et af disse maskeoptog skal nævnes til slut, idet nytåret helt forbigås her. Det var den fest, der afsluttede juletylvten og som har navn efter de hellige tre konger: Kaspar, Baltasar og Melkior. Ved denne lejlighed fandt flere steder i landet helligtrekongers-optøget sted, hvor tre personer med hvide skjorter uden på tøjet og med hvide, spidse papirshatte med krone af udklippet guld-papir gik rundt fra sted til sted. En af dem var sværtet sort i ansigtet, fordi en af kongerne var en morian. De bar en lang stang med en stor papirsstjerne foroven, og inden i stjernen var et tændt lys. Hvert sted sang de helligtrekongers-visen og blev belønnet med en skilling.

Dagen efter var det Knudsdag, og hermed var julen til ende efter den gamle talemåde: „Knud rydder julen ud“.

Fastelavn

Årsfesterne er fast knyttet til det gamle bondesamfunds arbejdsår. De er, som det er blevet sagt, milepæle, der markerer betydningsfulde indsnit i året, men milepælens plads bestemmes af årets gang, af årstidernes skiften.

Bønderne var i gamle dage i langt højere grad end nu afhængige af naturforholdene, selv om for megen tørke eller for megen væde endnu i vore dage stadig volder vanskeligheder og betinger udbyttet af det

sure slid. Men bonden dengang følte sig dog helt anderledes i naturkræfternes vold, og årsfesterne, der betegner overgangen fra en tilstand til en anden, fra frost til tø, fra groning til høst, får derved et betydningsindhold, der gør dem skæbnsvangre for den enkelte som for samfundet som helhed. Det bliver derfor af vigtighed, hvordan festen bliver fejret. I enhver årsfest er der et indhold af besværgelse, hvorved man forsøger at gøre sig til herre over naturens kræfter for at lede dem i den retning, der er gunstigst for en selv.

Det er nok muligt, at man i tidens løb glemmer dette betydningsindhold og blot gør, som ens forfædre har gjort gennem århundreder uden at skænke det en tanke, hvad der ligger bag. Men da der i 1860 gik en religiøs vækkelse gennem et af sognene i Småland, blev man enige om at hugge midsommertræet omkuld, eftersom det var afguderisk at have det. Det fortælles da, at en gammel bonde stod og græd, mens det skete. „Nu vokser ingen grøde mere på vore marker“, sagde han. For ham var majtræet som frugtbarhedsfremmende en levende virkelighed.

Blandt årsfesterne har utvivlsomt de, der hørte foråret eller forsommeren til, altid været de betydningsfuldeste. Vi ved selv, med hvilken iver vi spejder efter de første forårstegn, det første grønt, der spirer af jorden, de første blade på træerne. For bonden er det af vigtighed at få begyndt på markarbejdet, at få sæden lagt og se den komme godt op. Mange steder har man personliggjort denne kamp mellem vinter og vår ved at lade to udklædte personer, vinteren i gammelt, tykt tøj, våren i lette klæder, kæmpe med hinanden og – naturligvis – lade våren fordrive vinteren.

Denne skik hører fastelavnstiden til, hvor kampele og styrkeprøver i det hele er almindelige. Også maskeoptog, som er så almindelige i udlandet, kender vi her hjemme, men i langt mere beskedent omfang. Dog var det almindeligt, at der blandt fastelavnssrytterne, der red fra gård til gård, fandtes formummede personer i regelen en klovn eller bajads og et grotesk udklædt ægtepar, „stodderen“ og „kællingen“. Mange af os har endnu oplevet ringridning og tøndeslagning, nogle måske også de dystløb, som har været brugt i nogle af vore søkøbstæder, hvor det gjaldt at støde hinanden i vandet fra en båd. Børnenes tøndeslagning og syngen for boller rundt ved dørene afspejler meget godt det, der forhen lige så vel gjaldt de voksne i ungdomslavet.

Fastelavnsløjerne var ikke velsete allevegne. Regerende alvorsmænd

Raslende fastelavnsnarre. De udklædte og raslende børn, der til fastelavn synger for hver mands dør, er et typisk træk fra optogene ved de gamle årsfester i landsbyen.

har til alle tider forsøgt at lægge en dæmper på lystigheden. Fra år 1600 har øvrigheden gang på gang ved kraftige forbud forsøgt at komme fastelavnslystigheden til livs her i landet. Men netop de gentagne forbud minder om, at det var svært. Biskop Erik Pontoppidan kunne således ved midten af det 18. århundrede skrive følgende: „Fastelavnsmandag er en dag, som er opstået af og bestemt til almuens narrestreger, da fornemmelig håndværkerne i byerne efter tjenlige sviregilder ved højlys dag sværmer og løber grassat, bedrukne og beladte for ikke at sige baglastede. Hvem kan være uvidende om de sjællandske bønders fastelavnsløben, da den kildrende løsagtighed endnu den dag i dag styrter sig ud i de forbudte utilbørligheder, hvor meget end øvrigheden har forsøgt at tøjle dens rasen med truende ord“.

Baggrunden for fastelavnslystigheden var ikke blot det, at vinter-tiden nærmede sig sin afslutning. Det kunne iøvrigt have lange udsigter, for som bekendt retter fastelavnen sig efter påsken, der igen retter sig efter månen. Fastelavnssøndag kan derfor falde tidligst på 1. februar og senest på 7. marts. Men bag den ligger også den gamle katolske bestemmelse om fastetiden, der skulle strække sig over de 40 dage før påsken. Fastelavnssugen var derfor sidste frist for lystighed og rigelig mad og drikke før fastens begyndelse. I ældre tid varede

fastelavnen hele ugen, og fastelavnsmandag regnedes sine steder for en stor helligdag. Den formede sig naturligvis noget forskellig efter tid og sted, selv om væsentlige træk gik igen over hele landet. Lad os som prøve anføre forholdene fra landsbyen Sandby i Vestsjælland.

Fastelavnsfestlighederne her varede hele ugen, idet man dog holdt et nødtørftigt hvil et par af ugens dage. Om mandagen holdt man dansegilde med spisning, tirsdag „red man fastelavn“ og slog derefter katten af tønden, hvorpå dagen endte med spisning af æggesøbe med fastelavnsboller og dans. Til dansen om aftenen trakteredes med smørrebrød og kaffe. Brændevinen og øllet sørgede karlene selv for. Onsdag holdt man styrkeprøver med nabobyens karle, der ankom ridende og maskeret, og man endte dagen påny med dans. Torsdag gjorde man genvisit hos nabobyens karle og kæmpede påny med gårsdagens modstandere, hvorpå man atter dansede både i den fremmede by med dens piger og hjemme i sin egen by med dens piger. Fredag og lørdag tog man sig en fortjent hvile. Søndag var sluttelig opgørelsens dag med værtsfolkene, der havde stillet danseplads til rådighed. Også ved denne lejlighed blev der danset til afslutning.

I det her referede om ungdommens måde at fejre fastelavn på indgår alle de væsentlige elementer, som kendes fra gammel tid: Omridningen fra gård til gård, tøndeslagning, styrkeprøver, fastelavnsbrød, æggesøbe og dans. Andre ting kunne nævnes f.eks. at trække hovedet af hanen eller gåsen, hvor dyrene var ophængt ved benene i et reb, som deltagerne i prøven skulle ride forbi og med to fingre gribe om fuglens hoved. For at gøre det ekstra svært, kunne man smøre hoved og hals på fuglen ind med grøn sæbe, så det var svært at få fat på, især da fuglen var levende og bevægede sig uroligt. Ved tøndeslagning skulle der i gammel tid også være en levende kat i tøndens.

Anvendelsen af levende dyr som her nævnt må ikke tages som udtryk for grusomhed mod levende væsener, selv om det naturligvis virker sådan. Der ligger gamle forestillinger bag, som det kan være svært at nå til sikker viden om. Men når børnene i Stege tidligere gik om fra hus til hus for at samle ind til deres fastelavnsgilde, sang de hvert sted:

De fjender var tvende og kom i nat
den ene var en hane, den anden en kat.
Men hovedet af hanen vi mægtigen drog,
og katten på flugt vi priselig jog.

Sangen giver udtryk for, at man har gjort sig til herre over begge de væsener, som har været en væsentlig bestanddel i fastelavnen. Og hvad var det af vigtighed at blive herre over på denne tid af året? Svaret må blive: Trivsel, sundhed og formering i det kommende år, eller over de kræfter, som kunne skade de ting, som bonden så frem til med den største forventning.

St. Hans

Ved midsommertid, når bondens værste travlhed var til ende, og når alt i naturen stod i sin frodigste fylde, fejredes fra gammel tid en stor fest. Der er det ejendommelige ved den, at den ikke som årets øvrige større fester: Jul, påske eller pinse er blevet knyttet til nogen kristelig hovedhøjtid, selv om den er blevet viet til mindet om Johannes den Døber. Det er utvivlsomt sket ud fra skriftens ord, hvor Johannes udtalte om Jesus: „Ham bør det at vokse, mig at forringes“, for sådan var det netop på denne tid af året med dagene. Sommersolhverv med den længste dag var indtruffet den 21. juni, og St. Hansaften den 23. var dagene allerede blevet kortere. Nogen større folkelig skik knyttet til helgenens historie medførte det dog ikke her i Norden.

Men ellers var midsommernatten mellem den 23. og 24. juni fyldt med kraft og hellighed og også med skadevoldende kræfter. Mange steder regnedes denne nat for at være heksenes rejsenat til Troms, Hekkenfeld eller Bloksbjerg for at fejre deres heksesabbath. Andre steder henlagdes den til natten mellem askeonsdag og skærtorsdag, men i begge tilfælde var man ivrig for at afværge det onde. Derfor tog man inden sol gik ned skovle, koste og bageredskaber i hus, for at heksene ikke skulle tage dem og ride på dem. Og man „stålede“ også mange steder, d.v.s. man anbragte det ondtafværgende stål ude og inde. På Sjælland stålede endnu en gammel mand kraftigt sine ejendele i årene indtil 1907. Ved alle lemme og døre satte han synåle i karmen, i alle korndynger anbragte han gamle leblade, i de større dynger 2-3 anbragt i forskellige retninger og med æggene ned i sæden, og til sidst såede han et brev knuste synåle ud over hele marken. Det kaldte han at „ståle sæden mod alle onde ånder“.

På sådan måde sikrede man sig altså mod de onde kræfter, men lige så vigtigt var det at sikre sig de kræfter, der kunne gøres godt med. Alle kræfter i naturen var St. Hansaften og nat særlig virksomme. Før sol gik ned, skulle man „maje“ eller „rise“ hørrer, d.v.s. man stak grene med udsprunget løv ned i hørrerens hjørner, og det gjaldt om at få grenene så lange som muligt, for hørrerens længde ville komme til at afhænge deraf. Det kalder man lighedsmagi. Ligeledes skulle man sørge for at „mulde“ sine kålplanter, at hakke jorden op om stokkene, for ellers ville man ikke få store kålhoveder det år.

Det var, som kraften øgedes, når solen gik ned. Så var det tid at plukke lægeplanter, bl.a. hyldeblomster og flyverøn. Den sidste var også virksom mod trolddom. St. Hansaften var også tiden for at samle st. hansurt, den tykbladede plante, der brugtes som varsel. Planterne sattes op ved bjælkerne i huset, og alt eftersom de visnede eller blomstrede, voksede samme vej eller fra hinanden, kunne de varsle sygdom og dødsfald, forlovelse eller bryllup. Det var et meget gammelt og meget anvendt varsel.

Duggen, der faldt St. Hansnat havde vidunderlige egenskaber. Den kunne helbrede syge øjne. Man bredte derfor et stykke fint, hvidt tøj ud på jorden og lod det gennemvæde af dug. Inden solen stod op, vred man duggen af tøjret ned i en flaske, som man proppede forsvarligt til. Så havde man lægende vand i nødsfald til næste St. Hans, for vandet beholdt sin kraft et helt år igennem.

Samme helbredende egenskaber som st. hansduggen havde også vandet fra helligkilderne, og det var netop denne nat kraftigere end på nogen anden årstid. Derfor skulle de syge helst tilbringe St. Hansnat liggende på jorden ved kilden, drikke af dens vand mod indvortes sygdomme og bade syge øjne eller andre dårlige steder dermed. Alt dette skulle foregå stiltiende. Som betaling måtte kilden have et offer. Ved mange kilder fandtes en pengeblok, man kunne lægge mønterne i, men ellers kastede man dem ned i selve kilden. Den skål, man tog vandet med fra kilden, skulle være ny og ubrugt, og den skulle efterlades, men i ituslået tilstand, så ingen anden kunne bruge den, for ellers ville den næste bruger få den sygdom, som man lige selv var blevet befriet for. Ved helligkilderne eller i våbenhuset af den kirke, der ofte fandtes nær ved, blev krykker og stokke efterladt af de helbredte, der også kunne ofre en lok af deres hår eller en klud til kilden.

Sammen med de syge fulgte mange andre med til kilderne, og det

udviklede sig mange steder til kildemarkeder, hvor det kunne gå lystigt til. Både af denne grund og fordi mange præster betragtede de syges besøg ved kilderne som papistiske vildfarelser, var man ivrig efter at begrænse kilderejserne. Især var man ude efter de mere berømte som Helene kilde i Nordsjælland. Ved en gejstlig forsamling i Roskilde 1617 fastslog man således: „Ingen skulle lægge Helle Lene, som så kaldes, nogen dyrkelse til hos den kilde, ej heller sættes noget kors hende til ære med hår eller klude på etc., thi det var en vederstyggelighed, som man burde at påminde om. Men at al den kraft, som findes der i vandet, lægges Gud til, så han takkes alene derfor både med almisse til de fattige i blokken i Tisvilde og i alle andre måder, så ikke bruges nogen papistisk afgudsdyrkelse St. Hansnat af vrang tro, men at hver rådes derfra på det alvorligste; item at de kors, som sættes og findes der, tages og lægges over våbenhuset i Tibirke kirke“. – Øvrighedens kamp mod kildebesøgene og kildemarkederne var dog ofte forgæves, og mange steder holdt de sig helt op mod år 1900.

I 1870 var folkemindedeforfatteren Karoline Graves således til kildemarked i Hjembæk nær Jyderup i Vestsjælland. Hun har senere givet en livfuld skildring af det liv, der rørte sig her. Der var en hel teltgade med alle mulige varer; her handlede urmagere, hattemagere, pipe-drejere og rokkedrejere; der var skomagere helt ovre fra Fyn, humlekræmmere, bødkere, pottemagere, træarbejdere og kobbersmede. Der var kagebutikker og 8-skillings-butikker med legetøj, lommeknive, punge, tørklæder o.l., hvor man kunne sikre sig en markedsgave. De unge dansede i „Kildegården“. Kildemarked blev her holdt sidste gang i 1882.

En af de ting, som i ældre tid hørte sammen med St. Hansaften, var skikken at brænde blus, og det er den af skikkene, der stadig er fuldt levende. Så mange som muligt leverede brændbart materiale til bålet. Halm var meget yndet, fordi den blussede højt og gav en klar flamme, men bedst af alt var en gammel tjæretønde. Bålet anbragtes gerne på et iøjnefaldende sted, en bakke eller en høj, eller ved vand, så det kunne ses vidt omkring, eller man rejste brændende halmviske eller -knipper på lange stænger eller svingede dem rundt i luften. Ungdommen dansede omkring bålet, og drengene kappedes om at løbe så nær til bålet som muligt eller springe igennem det.

Det var en almindelig forestilling, at man ved bålene fordrev hekse-

ne, der flyede for ilden, men der var også andre forestillinger knyttet til bålene. Så langt røgen fra bålet drev, så langt sikrede man sig frugtbarhed på markerne, eller så langt den nåede, hindrede man, at der gik „brand“ i sæden.

Sommer i by

Præsten Henrik Gerner skrev 1670 i sin bog „Hesiodi Dage eller Rijnstock“ ved maj måned:

„Hej, nu ride vi sommer i by, vi sjungende kommer
med den herlige maj og med den lystige sommer.

— — —

Blomster og urter er i vor vang, vi kransene fletter,
til fersk smør og fløde vi mælk af kørne sætter“.

For kunne der endnu ved fastelavn være kamp mellem frost og tø, så var vinteren nu definitivt overvundet, og væksterne grønnedes. Men bondens tanker var ved afgrøderne. Hvordan ville de falde ud? Majfesten må ses som et middel til at sikre årets grøde.

At ride „sommer i by“ er en meget gammel fest i Danmark. I sin oprindelige form bestod den i, at ungdommen, karle og piger, Valborgaften drog til skovs og hentede en ung, slank, høj bøg, som de førte hjem til landsbyen og plantede på gadejorden. Pigerne smykkede træet med krans og bånd, og så holdt ungdommen fest omkring træet hele natten. Ofte brændte man også valborgblus. Næste dag, Valborgdag den 1. maj, red karlene rundt fra gård til gård i et højtideligt optog, hvor både heste og ryttere var pyntet med løv og bånd. Ved hver gård stoppede man op, stak en bøgegren, „majgren“, i stråtaget over port eller dør og sang „majvisen“. Til gengæld fik rytterne en tår at drikke og en gave med til det fælles gilde om aftenen. På den måde bragtes der „maj“ i by.

Den majvise, der blev sunget for hver mands gård, angiver tydeligt formålet med at føre sommer i by. Det kunne f.eks. hedde:

„Giv tjenligt vejrlig ovenfra,
at jorden frugt og lykke må få“.

eller:

„Giv mælk og smør og osten sød,
velsign os med boghvedegrød“.

Det gælder den gamle majmånedsvise, og det gælder lige så fuldt den majvise, som Peder Jensen, Roskilde, digtede i 1646 til afløsning heraf. Sangens lange titel er i sig selv meget oplysende, idet den lyder: „Ny Maymaanets Sang met huilken retsindige Christne kunde ynske sig aff deris Himmelske Herre den lystige Sommers Velsignelse til deris legemlige Nødtørffthighed . . . At siunges som: Hoszbonde, om du hiemme est, May vær velkommen etc. . . Vngdommen besønderligen paa Landsbyerne til Villie, at bruges i steden for den gamle letfærdige Maymaanetz Vise“.

Den gamle majmånedsvise var ikke letfærdig ved andet end ved ikke at henvende sig direkte til Gud og bede ham velsigne bondens år. Peder Jensens vise fik stor udbredelse i Østdanmark gennem skillingstryk og fortrængte faktisk helt den ældre, der imidlertid holdt sig i store dele af Nordjylland helt op til vore dage. Undertiden blev majvisen udvidet med nogle grove smædevers, hvis man var kommet i en gård, hvor man var nærig med at give gaver til gengæld for den „maj“, man bragte med sig. Det var dog ikke hyppigt det skete, at gaverne var få og små, for det har været et fast håb hos alle, hvad der siges i visen:

„Fordi vi bærer maj i gård
velsign os med et frugtbart år“.

Og det er samtidig kærnen i hele „sommer i by“-skikken.

Også i landets købstæder førte man sommer i by, og her var skikken forbundet med, at en af deltagerne valgtes til „majgreve“ og hans kvindelige partner til „majinde“. Således gik det til i købmandsgilderne og i de forskellige håndværkerlav, og samme skik herskede ved de gamle købstadskoler. Det var en stiltiende overenskomst, at den, der fik æren af at være årets „majgreve“, skulle spendere et ordentligt gilde for deltagerne i festen.

Også til majfesterne havde øvrigheden et godt øje. Især var man meget imod vågenatten forud for selve Valborgdag. Man søgte derfor

at få festen om natten forbudt. Den gejstlige forsamling, Roskilde landemode, bestemte i 1578, at „majdrenge må gå om dagen, men ikke om natten“, og Peder Palladius formaner i sin visitatsbog de unge karle således: „Ingen nætter må I våge ved majtræet, det er aflagt (afskaffet) til landsting, ikke heller St. Valborg nat. Om I vil føre sommer i by, da låner eders husbonds hest og rider ud i skoven, henter maj og kommer så hjem igen med pibe og tromme foran eder, at man kan se, hvor I rider i marken. Ak, hvad er det godt at vandre om dagen! Da støder en sig ikke. Men tyve og røvere, ulve og løver, de går om nattetid, og ikke gode børn, hen i andens lade og lo at lokke deres piger og døtre. Det gør ingen uden skalke“.

Det kunne ofte gå hårdt til ved majfesterne. Peder Palladius siger til de unge i menighederne: „Forvarer eder, at I ikke bander og sværger og slås ude ved hint majtræ“, men det skete dog tit, at blodet flød. Ofte gik det ud over kirkens mænd, for de skulle føre tilsyn med, at regeringspåbuddene om god opførsel ved majfesterne blev overholdt. Blot et eksempel skal anføres. 1570 slog „majdrene“ en kirkeværge ihjel i Merløse herred, „desligeste en degn, og blev ni løse ben tagne af hans pande“.

Majfesten tillagde bondebefolkningen en så væsentlig betydning, at den holdt fast ved den trods alle forbud og forfølgelser. Endnu i dag fejres den enkelte steder i landet med pyntet majtræ, med omridning og med dans. Selv i egne af landet, hvor ingen skov med nyudsprungne bøgegrene stod til rådighed, har man forstået at hjælpe sig, for „maj“ måtte man hente. I visse egne af Jylland plukkede man gråbynker og stak dem i taget, mens man sang:

„Her kommer vi øgdrenge, store og små.
Maj er velkommen!
Fra blusset vi nu kommer fra.
Glæde os gud og så den søde sommer!

— — —

Vi sætter gråbynker over jer dør.
Maj er velkommen!
at ikke djævelen skal komme jer nær.
Glæde os gud og så den søde sommer!

Og når de havde fået deres skænk og gave, sang de:

Nu takker vi eder for jer gav',
vi drikker jer skål udi vort lav.

Men fik de ingenting, kunne de slutte visen på denne måde:

Og hvem som haver og intet gi'r,
gid fanden støde ham op og ni'r!

Og læg jer så ned, I dovne kropp',
til lopper og lus de æder jer op.

Tyende

Tjenestefolks forhold i gamle dage var meget forskellige fra nutidens. Det gælder både arbejds- og boligforhold. Således har en gammel kone fortalt om sine oplevelser som lillepige på Avernakø for ca. 100 år siden:

„Om vinteren måtte vi op, mens det endnu var brandmørkt. Når vi malkede, havde vi tændt en lysestump, som vi satte i gødningen bag køerne. Ellers måtte vi gå og rave i mørke. Morgenarbejdet skulle være færdigt til kl. 8. Når vi bryggede eller bagte måtte vi op kl. 3-4 (endnu tidligere end sædvanligt). Så skulle vi blande grut og give køerne og have malketøjet gjort i stand. Det gjaldt om at have det pæneste malketøj, så båndene på malkebøtten blev skurede, så de skinnede. – Til hverdag skulle blot gulvene fejes, men om lørdagen skulle bord og bænke skures. Kunne vi nå alt det til kl. 8, kunne vi få tid til at vaske og rede os, ellers måtte vi gå ind som vi var til davren, der bestod af øllebrød uden sukker, og alle spiste af eet fad. Vi skulle være ved „arbejdet“ kl. 8.

„Arbejdet“ var at spinde og karte. Hen på formiddagen fik vi mellemad. Det var en pande stegt flæsk og lidt brød til at dyppe i fedtet. Så arbejdede vi igen med ulden, til vi skulle ud og malke til middag. Middagsmaden lavede konen selv, men vi skulle vaske op. Fra mikkelsdag til den 12. marts sad vi aftensæde undtagen lørdag og søndag, vi sad til kl. 9 blot ved et lys; det var et hjemmelavet tællelys

I ældre tid foregik næsten al kærning af smør i en stampekærne, hvor pigerne med hånden stødte kærnestaven op og ned i kærnen. Arbejdet kunne blive mere effektivt, hvis man satte kærnestaven i forbindelse med et vippelad, der var ophængt mellem loftsbjælkerne.

i en høj buk. Den ene kone, jeg tjente ved, havde et stykke brød stående på sit hoved at bide af for ikke at falde i søvn. Om eftermiddagen fik vi mellemmad kl. 4. Det var et par stykker rugbrød med øl at drikke til. Vi spiste til aften kl. 7, når vi havde malket. Hveranden aften fik vi nykogt grød med kold mælk og hveranden aften kold grød i varm mælk. Det var altid byggrød.

Om efteråret slagtede vi 8 lam. Vi sad mange gange oppe til kl. 12-1 og hakkede kød med en økse – de havde jo ikke kødhakkemaskiner dengang – til pølser, lammekødpølser. Senere slagtedes et par grise. Det skete en af de sidste dage i oktober, så manden kunne rejse til Fåborg og sælge skinkerne den 1. november“.

Af beskrivelsen får man et udmærket indtryk af tjenestepigernes mange forskellige gøremål og af den lange arbejdsdag. Det er endvidere værd at mærke sig, hvordan arbejdet i huset har skiftet karakter siden da. Al den megen rengøring af huset, som der senere blev lagt så megen vægt på, var dengang kun minimal. Pigerne skulle benyttes til mere produktive formål. Malkningen og det videre arbejde med mælken var deres sag, mandfolk gav sig ikke af med sådant. Endnu i min barndom var der ældre mænd, der sjældent eller aldrig gav sig af med at malke. Men ikke blot dette område var kvindearbejde; også pasningen af småkreaturer faldt i deres lod. Og i vid udstrækning gik de også med i udearbejdet. Pastor Feilberg fortæl-

ler derom fra sin tid som præst i Vestjylland i slutningen af forrige århundrede: „Inde på heden i dybe mergelgrave har jeg set manden hakke mergelen løs i bunden og derefter kaste den op på et lad, hvor konen stod med en skovl og tumlede med de sejge og tunge mergelklumper, som hun kunne for at få dem videre op til jordens overflade; senere læssede så manden, mens hun kørte og læssede af. Pigerne går endnu altid med i slæt og høst, er med ved tørvearbejdet, og man kan vel også se dem sprede gødning og forrette andet skident markarbejde, men det er dog langt fra det slid som i gamle dage“.

Feilberg er tilbøjelig til at mene, at tjenestepigerne har det betydeligt hårdere end karlene. Som eksempel herpå skal anføres, hvad han siger om den tid, de havde til deres egen rådighed: „Tjenestepiger får sjældent tid til at rede deres hår mere end een gang om ugen, nemlig om lørdagen, og jeg ved husmødre, som har anset det for upassende og unødvendig tidsspilde, at deres piger redte deres hår daglig. Vist er det, at det til sine tider af året er omtrent umuligt for en pige at pynte sin person, når der kræves almindeligt bondearbejde af hende,

Når smørret var kærnet, skulle det æltes enten med hænderne eller med en smørske. Hvor man havde en stor produktion af smør, kunne man bruge et smøræltebræt med tilhørende riflet rulle. Kærnemælken presseses fra og løb ned i karret for enden af brættet.

At skære hakkelse til husdyrene var et af de faste vinterarbejder, som tjenestekarlene plagedes med i deres fritid og om søndagene. Den her viste hakkelsemaskine er en skærkiste, hvor halmen føres frem mod kniven med en lille greb, der er lænket til kisten.

således er hendes dag optagen fra den tidlige morgen til den sildige aften, og søvnen får endda den mindst mulige tid“.

Nu skal det ikke forstås sådan, at karlene havde det let. Foruden det egentlige markarbejde med at pløje, harve og høste havde de vinteren igennem det hårde slid med at tærsk kornet med plejl. Men det synes dog, som om man ikke så let fik dem sysselsat med arbejder om aftenen, ialtfald ikke i samme grad som pigerne. Vi kan tage Dalgas' bemærkninger fra beskrivelsen af Svendborg amt (1837) som generel for denne periode, når han siger: „Imidlertid er det dog en almindelig klage, at vinteraftener af det mandlige tyende hendøses på en vegeterende måde med tobaksrygen o.d.l.“

Til billedet af tjenestefolkenes kår i ældre tid hører også de kamre, hvor de opholdt sig om natten. Pigens kammer var altid i stuehuset ved bryggeret. Undertiden lå det op til bagerovnen og kunne hente en vis lunhed herfra, for fyres kunne der ikke i det. Kammeret var småt og snævert, men gennemgående dog hyggeligere end karlekammeret, der lå i udhuset op til hestestalden. I regelen var det skummelt og ildlugtende og ofte med besøg af rotter og mus. På grund af kamrenes stærkt begrænsede plads måtte tjenestefolkene, når der var flere sammesteds, sove sammen i sengene, lillepigen hos storpigen og tjenestedrengen hos karlen. Det var ikke altid behageligt. Et lille træk herom kan anføres fra Nordfyn. Her kom en 9-årig dreng i 1837 ud at tjene på en gård, hvor der fandtes en karl på 17 år. De skulle sove i samme seng i karlekammeret. Det forløb på følgende måde i dren-

gens beretning: „Det var begyndt at blive lidt varmt, jeg ville spjætte dynen af, og med det samme kunne jeg nok spjætte Ole (karlen) over benene; det syntes han ikke om, og det var ikke så underligt, at han spjættede igen. Der var den mangel, at han spjættede alt for hårdt og trådte mine ben så hårdt mod væggen. Det gjorde så ondt, at jeg ikke turde gå i seng om aftenen, men lagde mig i hakkelseskisten med klæderne på. Karen Andersens (konen i huset) kom ned og kaldte på os, spurgte hvorfor jeg lå dér. Jeg sagde, som sandt var, at jeg spjættede dynen af Ole, så trådte han så hårdt på mig, at det gjorde så ondt, at jeg ikke turde gå i seng. „Du må ikke ligge her, gå du i seng i aften, Ole træder ikke på dig tiere“. Det gjorde han heller ikke, han gjorde mig aldrig fortræd mere, for han var egentlig ikke onskabsfuld.“

En særlig institution var de tyendemarkeder eller „folkemarkeder“, som holdtes i ældre tid forskellige steder i landet. Her mødte karle og piger op langt omkring fra for at blive fæstet til tjeneste. Det mest kendte af tyendemarkederne var nok det, der holdtes i Ribe 14 dage før midsommer. Her var det især de unge folk fra Vestkystens fiskerbyer, der mødte op for at få arbejde i perioden fra St. Hansdag til Mikkelsdag, hvor der ikke var noget videre at lave ved fiskeriet. Særlig efterspurgt var arbejdet hos marskbønderne sydpå med høhøsten. Her fik de unge højere løn og federe kost end hjemme. En ældre beskrivelse af tyendemarkedet i Ribe giver et livfuldt billede af, hvordan bortfæstningen gik for sig:

„I første halvdel af juni måned hvert år møder store flokke af unge piger og karle på torvet. – I ældre tid kom der mange fra Nordlandet, helt nede fra Ringkøbing, Holstebro og Lemvig, alle med spidssnudedede træsko og et løjerligt mål, desuden en stor mængde fannikker. Alle disse søgte tjeneste ved høstarbejde. Bønder øster- og sydfra mødte op til dette folkemarked for at leje tjenestefolk. De så på varerne, handlede, pruttede og tingede som ved enhver anden handel. – Stærk efterspørgsel satte priserne op, og stærkt tilbud trykkede dem“.

Aftægt

Aftægt er den form for alderdomsforsørgelse, der var almindelig blandt bønder i ældre tid. Når et ægtepar eller mand eller kone afstod gård- eller hussted til yngre folk, var det almindeligt, at de unge som vederlag for ejendomsafståelsen påtog sig at underholde de tidligere ejere, så længe vedkommende levede. De gamle ejere fik en aftægtsstue eller måske et aftægtshus og desuden ydelser af forskellig art, der i regelen bestod i naturalier, som kunne være nøje fastsat i en tinglyst aftægtskontrakt. Ofte var det sådan, at aftægtsfolkene beholdt en skæppe jord eller to, hvor de kunne så deres eget korn, og nogle af kreaturerne, som så skulle passes og fødes sammen med gårdens øvrige besætning. Og så fandtes næsten altid den bestemmelse i aftægtskontrakten, at den nye mand i gården skulle sørge for en hæderlig begravelse for aftægtsfolkene.

Undertiden kunne disse aftægtsvilkår være tyngende nok for de nye gårdfolk, som når en fhv. gårdmand i Sigerslev, der havde afstået gården til sin søn, havde betinget sig 1 td. rug, 1 td. byg og 1 td. malt i årligt underhold foruden „grøden“ (d.e. afkommet) af en 2-års kvie, tre får og en gås, som aftægtsfolkene fik græsning og foder til. Her skulle kontrakten dog ikke træde i kraft, så længe de gamle spiste med ved den nye mands eget bord. Aftægtsfolkene fik ret til et værelse i østenden af stuehuset, hvor tidligere fæstere før dem havde boet.

Da en selvejerbonde i Vestjylland i 1707 afstod sin gård til sønnen, forpligtede den nye ejer sig til at forsørge forældrene med „et kristeligt og skikkeligt ophold og efter deres død enhver for sig et kristeligt, skikkeligt og hæderligt begravelse efter deres stand og vore vilkår“. I aftægtskontrakten redegøres der derefter i enkeltheder for, hvad aftægtsfolkene årlig skulle have leveret: „4 tdr. rug, 3 tdr. malt, 1^{1/2} td. byg, 3 lispd. smør, 2 lispd. flæsk, 3 slagtede får, 8 snese hvilinger både høst og vår, 1 skæppe salt og 2 skæpper humle, 2 ol (d.v.s. 8 snese) sild samt mælk og kål til fornødenhed. Desuden husværelse i salshuset (d.e. stuehuset) og den ene seng med fornødne sengeklæder, ildebrand (d.e. brændsel) og bryggerredskaber til deres fornødenhed, såvel og hvis daglige klæder, de skulle behøve, og ellers i alle måder dem omgås, som skikkelige børn deres forældre hør og bør“.

Aftægtsforholdet byggede i nogen grad på, at aftægtsfolkene hjalp

til med arbejdet på deres gamle sted. Hvor det var slægtninge, der havde overtaget stedet, var det vel en rimelig ordening og i begge parter interesse. Tit kunne det dog give anledning til gnidninger mellem de to generationer. Ofte syntes de gamle, at de unge folk gik for radikalt til værks, var for nymodens og for tilbøjelige til at lave om på den skik og levemåde, der havde været god nok for dem, mens de var de toneangivende. Det kunne harme den gamle at se den nye mand øde penge bort på ombygning og modernisering af lo og stald eller på kunstgødning og nye afgrøder som rodfrugter og kløver, for det havde man dog klaret sig uden i umindelige tider.

Ofte var de to parter imidlertid hinanden til gensidig hjælp og støtte. Og hvilke andre udveje havde gamle folk for at blive forsørgt i ældre tid, Der var ingen særlige hjem for gamle og ingen folkepension. Kunne de ikke klare sig selv, kom de på fattiggården eller blev liciteret ud til dem, der ville tage dem for den mindste betaling. Karen Thuborg fortæller fra Harboøre, at en sådan licitation skete hvert år i skolen. De lysthavende bød hinanden ned til det mindst mulige, men så blev pleje og pasning også derefter.

Tit og ofte havde gamle og uarbejdsdygtige mennesker ingen anden udvej end at slå sig igennem ved folks godgørenhed eller ved tiggeri. Det var ganske normalt forhen, at man betænkte de fattige ved festlighederne, når der var rigeligt med mad. Så mødte staklerne op ved gildesgården og fik af de rigelige levninger. Ved jul og påske gik de fattige rundt fra sted til sted og bad om en almisse, og det var sjældent, de måtte gå tomhændet bort. Også aftægtsfolk var der blandt disse fattige. Den efterretning, man har fra et sjællandsk sogn i 1770erne er vel ikke helt usædvanlig. Det hedder her om aftægtsfolkene, at „de var alle af bondestand og fordums gårdfæstere, men som sædvanlig sker, i alderdommens skrøbelighed forhungrede inderster og betlere“. Så trods utilfredshed med bestående tilstande og trods gensidigt gnæveri holdt aftægtsfolkene hellere ud med de nye gårdbesiddere fremfor at være tvunget til at leve af, hvad folk ville give af nåde og barmhjertighed.

Fattigforsorg

Fattigfolk har aldrig haft det godt, men de havde det utvivlsomt langt hårdere i ældre tid end nu til dags. Præsten Niels Blicher måtte i 1794 tage sig af et tilfælde i sit eget sogn, som viser det på rystende måde. Han beretter derom i en skrivelse til stiftamtmanden i Viborg: „Den 80 år gamle og sengeliggende Karen Rytters i Vium, som under nr. 6 nyder sogne-almisse af Vium sogn og henhører som hele Vium by til Aunsbjerg gods, er for nogen tid siden i ganske beklagelig tilstand, uden helbred, uden klæder og meget nødlidende bleven husvild, så ingen vil engang tilstå hende så meget rum i en stue, som hun kan ligge på – vel tildels fordi man frygter for medfølgende byrde og besværligheder, men især fordi man anser manden J. Th. som hendes nærmeste forvante, skyldig til at beholde hende nu i hendes hjælpeløse forfatning, ligesåvel som forhen medens han kunne have tjeneste af hende i huset. I den ynkværdige tilstand har man båret hende på skuldrene fra sted til andet. Nu ligger hun jammerlig på noget gammelt fugtigt halm i en åben fåresti – og end ikke der må hun forblive. I 4 uger har jeg formået vedkommende til at opsætte hidindtil hendes udbærelse for at vinde tid til at tinge hende et sted ind, hvorfor jeg selv har tilbuden betaling af min fattige evne; men også dette har været frugtesløst. På denne arme Karen Rytters vegne tyer jeg altså til Deres højvelbårenhed som stedets amtmand med underdanig anmodning, at der måtte føjes hastig anstalt til husly for hende, på det hun ej i mangel deraf skal omkomme under åben himmel“.

Godsejeren på Aunsbjerg lod sin foged tilskrive sognefogden i Vium, at han skulle „bære omsorg for, at den gamle og svage Karen Rytters kan nyde husværelse hos en af beboerne i sognet, eller og at hun efter rigtig omgang fra mand til mand i sognet bliver huset og plejet hos enhver 8 dage i omgangen, og vil man ej påtvivle, at jo sognefogden på den måde eller og efter nærmere overlæg med bymændene jo sørger for, at denne hjælpeløse gamle kone bliver hjulpen til fornødenhed som en pligt, der påligger sognet“. Under skriverierne om hendes skæbne gjorde hun selv ende på den ved at dø af sult og kulde.

Det var dog ikke alle steder, godsejerne var så ligegyldige overfor de fattige beboere på deres godser. Flere steder oprettedes hospitaler,

i regelen beliggende tæt op ad en kirke, hvor syge, fattige og gamle kunne blive plejet, men de få stiftelser af denne karakter foreslog naturligvis ikke til det behov, der fandtes for hjælp. Et forsøg på løsning af problemet skete med de fattiggårde, der fra ca. 1860 trængte frem på landet, idet sognet købte en mindre landejendom, hvor samtlige fattige i sognet, børn som voksne blev anbragt. Som vederlag for opholdet her måtte alle fattiglemmerne udføre et arbejde, og da fattiggården fra sognets side var tænkt som et skræmmebillede, var der ofte trængende, der afholdt sig fra at søge fattighjælp for ikke at blive anbragt på fattiggården.

Forholdene var naturligvis meget forskellige fra sted til sted. Det afhæng helt af sognestyret og af fattigforstanderne. Med den sidste menneskealders sociale forsyrg er sognets fattiggård blevet en glemt institution, og det er vel godt det samme. Jeg husker dog meget vel den hjemlige fattiggård, der lå et godt stykke oppe på marken, men som man alligevel skævede lidt ængsteligt til, når man cyklede forbi nede på vejen. Far, der var i sognerådet og derfor havde noget at gøre med fattiggården og dens beboere, fik undertiden besøg af lemmerne. Jeg husker således en af de faste pensionærer, en gammel original, der kaldtes Pæ Bøst, som aflagde os besøg i godt sommervejr bare for at få sig en udflugt.

På fattiggården anbragtes ikke blot subsistensløse personer, alkoholister og omstrejfer, erhvervsløse og arbejdsmodvillige, men også alderdomssvækkede og åndssløve stakler – og de, som af en ond skæbne var slået ud i livet, så de var endt i fattigdom og sygdom. Hele familier med børn, som af en eller anden grund var blevet husvilde, skulle der også skaffes plads til i fattiggården. Det var derfor et meget broget klientel, der kunne volde fattigforstanderen mange vanskeligheder.

Nogle af lemmerne tilbragte år efter år på fattiggården, til de blev båret ud af de småkamre, de beboede, og blev kørt til kirkegården på fattiggårdens fjælevogn med degnen og et sparsomt følge af nogle få sortklædte personer. Andre af lemmerne kom der gang på gang; det gjaldt især „de farende svende“, der fik udlængsel, når varmen kom i luften. Så måtte de ud at vandre på vejene, men vendte tilbage til hjemsogets fattiggård, når vinteren nærmede sig. Sådanne flygtige gæster var også alkoholisterne, der efter et ophold på „gården“ havde rettet sig så meget, at de fik optimisme nok til at forsøge sig i deres

gamle erhverv. Men det varede sjældent længe, førend de med tydelige spor af drikkeri vendte tilbage til fattiggården.

Hyppige pensionærer på „gården“ var også de tjenestepiger, der skulle have et barn. Når de skulle føde børn, kom de ofte på fattiggården og opholdt sig der, indtil barnet var stort nok til at komme i pleje. Så tog de tjeneste påny og måske med samme resultat. Og så var der de åndssvage, som i ældre tid ikke fik nogen specialbehandling, men kom på fattiggården, hvis de ikke kunne blive passet hjemme.

På Herning fattiggård var Towle Kræsten i mange år en af fattiglemmerne. Sommer og vinter gik han klædt i en lang overfrakke af den gode grund, at han ikke selv kunne finde på at tage bukserne ned, når han skulle på W.C. Det var så ordnet så snildeligt, at han ikke havde nogen ende i bukserne, men det havde også den ulempe, at han undertiden forargede forbipasserende, når han åbenlyst tog frakken til side og forrettede et naturligt behov.

Mens der således var nogle, som var faste gæster, var bestanden taget under eet ret skiftende. Husvilde familier, børn og arbejdsduelige søgte man at få væk snarest muligt. I den nævnte fattiggård ved Herning var der i perioden 1882–89 anbragt ialt 96 personer for kortere eller længere tid, nogle af dem kun i få døgn. Deraf var de 39 mænd, 32 kvinder og 25 børn.

På gården fik de føde og klæder og en seng at sove i, men så måtte de også beskæftiges i et fælles arbejdsrum eller i et af de større kamre kvinderne med husligt arbejde, der i ældre tid bestod i at karte, spinde og strikke, mændene med at binde riskurve eller halmkurve, hvis de var gamle, mens de unge kom ud at arbejde på egnens gårde. Daglønnen var ikke stor dengang, men de indtjente penge måtte afleveres til fattiggårdens bestyrer. Lidt fik de dog lov at beholde til småfornödenheder som snus, skrå og røgtobak.

Det er ikke nogen lystig beskrivelse, fattiggårdene giver anledning til. Værst var den sammenstuvning af alle kategorier, der fandt sted, og mest skadelig naturligvis for de familier med børn, der ikke ellers havde mulighed for at skaffe sig et sted at bo, men måtte holde til i småkamre side om side med åndssløve og måske drikfældige personer. Men anderledes mente man altså ikke dengang at kunne klare problemet.

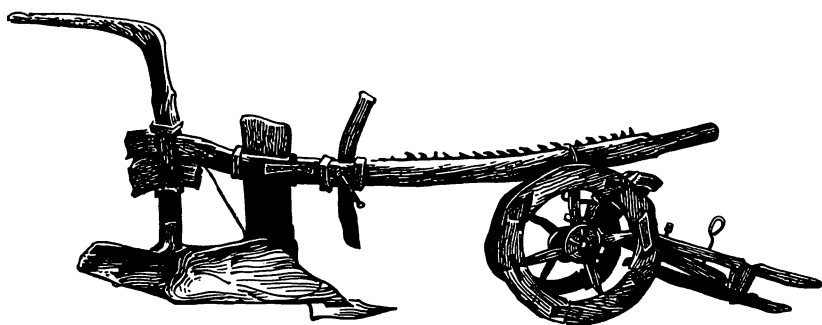
Agerbrug

I dag ser det danske landbrugsareal velplejet ud. Markerne er regelmæssige og de naturlige hindringer få takket være dræning og rydning. Men sådan var det ikke tidligere, hvor sure huller, store sten og vildtvoksende krat fandtes alle vegne. Den vestsjællandske almueskvinde Karoline Graves, der skrev sine erindringer først i dette århundrede, havde endnu oplevet de gamle forhold, sådan som hun skildrer dem fra landsbyen St. Søren Holmstrup: „Jordsmonnet er temmelig bakket; ingen steder tager man der jorden så nøje ud som andre steder. For hver jordlod er der brede markskel, sine steder flere favne i bredden; snart er det sten, der er kastet sammen, snart er det hvidtjørne og andet krat. Her ligger der midt på marken et holte stubber, hist ligger en lav strækning, som hverken er ager eller eng, hvor jorden er sur, og hvor der knap kan gro lidt ukrudt. Større strækninger, hvor der findes så mange sten, at det ville koste nogen umage at gøre jorden til agerland, lader man ligge som overdrev til fåregræsning“. Som prøve på de gamle bønders nøjsomhed anfører Karoline Graves da også det gamle rim:

Hejre og klinte
er bedre end inte.
Blåkorn og skalte
det duer aldrig.

For i hejre og klinte var der dog en lille smule kærne, så når det blev blandet i sæd til en gris, måtte det være bedre end intet, men i blåkorn og skalte var ikke andet end skaller.

Nøjsomhed var nødvendig i en tid, hvor kendskabet til naturforholdene var ringe og muligheden for at påvirke og ændre dem var begrænset. Det skal ikke forstås sådan, at man ikke foretog sig noget, men bare lod stå til. Det skadelige ukrudt søgte man at komme til livs. Vi kan som eksempel tage gul okseøje, som hærgede danske marker i 1600-årene. Arent Berntsen skriver i 1656 om den, at den tager således overhånd, at „ganske agre og store dele af bygmarkerne dermed ganske begroes og sæden kvæles“. Som eneste middel brugte man længe at pålægge bønderne at rykke den op med rode og brænde den. At den især holder til på kalktrængende marker, blev man klar

Hjulplov af træ med enkelte jerndeje påsat de skærende dele af ploven. Hjulploven var et tungt redskab, men slet ikke så ueffen at arbejde med. I Sønderjyllands vesteregne brugtes den endnu nogle steder til skrællepløjning så sent som o. 1920.

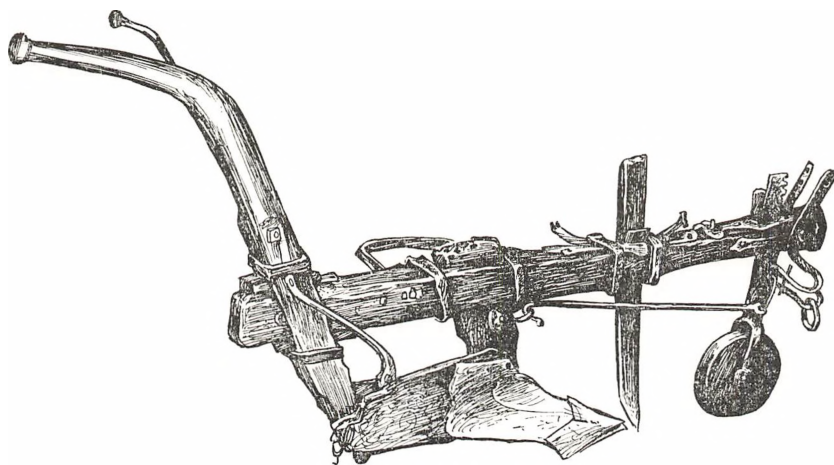
over i 1700-årene, og så gik man over til at bekæmpe den ved mergling. Især var Thy berømt for sin mergling. I Danske Atlas fra 1769 bemærkes det, at hvidleret, som mergelen her kaldes, først blev opdaget i 1730, og så fortsættes der: „Siden man på en 30 års tid og længere har begyndt at bruge dette hvidler til forbedring i agerdyrknin-gen, har jorden, som før gav næppe den femte kær (d.e. 5 fold), givet derefter den tiende ved forsigtig brug“.

Med den usikkerhed, der rådede for udbyttet af éns arbejde, var man imidlertid stærkt interesseret i at sikre sig. Man var derfor hen-given til varsler og magi. En række talemåder og skikke knyttet til bestemte dage og bestemte tider af året vidner derom. Vi kender end-nu den vejrværsling, vi trods Meteorologisk Institut tager af hundeg-dagene. Jeg skal i det følgende give nogle eksempler på de forestil-linger, man i ældre tid knyttede til bestemte tidspunkter. St. Poul-sdag, 25. januar, holdt man nøje udvig med vejret, for hvis solen skinnede så længe den dag, som en rytter var om at sadle sin hest, ville det blive et godt år. Gregorius dag er 12. marts. Om den hed det: „Gregorius tøj giver langt hør“, en vigtig ting for det kommende års kreaturfoder. Og om april måned hed det: „Aprils væde er bon-dens glæde“.

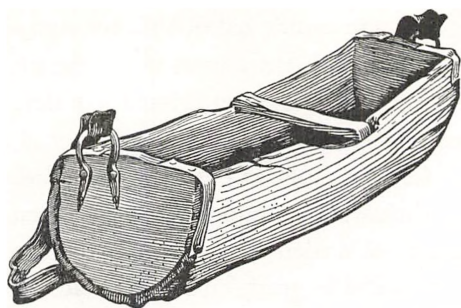
Nu kunne man ikke blot begrænse sig til passivt at iagttage vejret på bestemte dage. Det var ganske vist vigtigt, for vejret var det alt afgørende for afgrøderne. Nej, man kunne også gribe aktivt ind og øve, hvad man ville kalde magi. Især var julen tiden for sådanne handlinger. Juleaftensdag brugte man mange stede at gå ud i haven

og ryste alle frugttræerne, hvorefter man bandt halmbånd om stammerne. Så kunne man vente god frugthøst i den kommende sommer. Vigtigere endnu var det dog at sikre sig brødkornet. Hertil var flere hjælpemidler udformet. Til juleaftensnadver fik man normalt grød, og husfaderen skulle da tage den første skefuld af det fælles grødfad, og helst skulle han tage en *lang skefuld*, d.v.s han skulle føre skeen rundt i fadet, for det gav lange aks på sæden til næste høst. Andre steder tog husbonden først 3 store skefulde grød, en for rug, en for byg og en for havre, for ellers ville det ikke blive et godt kornår.

Det vigtigste forårsarbejde var at få jorden behandlet, så den var tjenlig til såning. Det faldt betydeligt senere end nu, fordi jorderne var udrænede og derfor sure og kolde til langt hen på foråret. For de sultefodrede trækdyr var det et strængt arbejde, når de skulle igang med at trække de tunge træplowe med hjulforstel gennem jorden. Pløjningen blev ikke altid lige god under sådanne forhold. Der var dog steder, hvor man lagde vægt på at få jorden godt behandlet. Præsten P. Rhode fortæller således fra Lolland i slutningen af 1700-årene, at der pløjes 3 gange før såningen. Efter pløjningen må markerne „harves mangfoldig, og hvad harven ikke kan rive itu, må bankes med køller. Jorden må her til byg være så fin som støv. Tænk hvad arbejde!“ siger præsten og fortsætter: „Af denne megen pløjen

Trilleploven har fået sit navn af den trætrille, der findes ved plovåsens forende i stedet for en hjulforstilling. Typen brugtes i Vestjylland, hvor den viste sig bekvem i de lette sandmuldede jorder. Den må nærmest betragtes som en mellemform mellem hjulplov og svingplov.

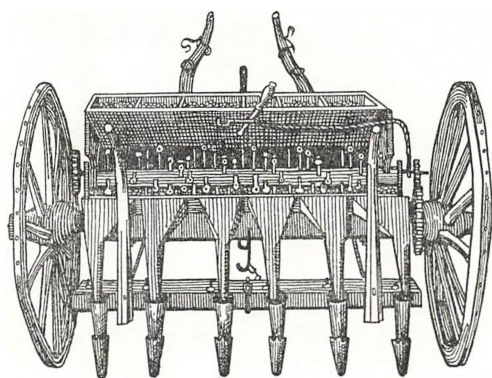

Såkurv lavet af en udhulet træstamme. De fleste danske såkurve er ellers lavet af halm-løb og kaldes derfor „sædeløb“.

er kommet det slemme ordsprog: Lollands pløjen og helveds pine får aldrig ende“.

De tunge markredskaber, hvor træ var det væsentlige materiale, og de små og tit misrøgtede trækdyr bevirkede, at man ofte måtte bruge uforholdsmæssig mange dyr for ploven. Naboer arbejdede derfor i fællig eller lånte hos hinanden. Vi kender alle fra eventyret, hvordan Lille Claus måtte låne heste hos Store Claus, men han pløjede dog kun med fire. På Læsø skulle der et anderledes antal til. Fra en indberetning i 1743 ved vi, at „de pløyer gemeenlig med 16ten bæster for plouen og et menneske til hver par bæster alt af quinde-mennesker, undtagen den som holder på plouen (det er nemlig en mand), så der skal være 9 mennesker og 16ten bæster til een plov. Dog graves mere jord omkring med spader end pløjes“.

Landbrugsforholdene på Læsø er noget for sig. Her forestod kvinderne for største part alene agerbruget, mens mændene for til søs. Derfor var det også kvindernes sag at så kornet her, mens det i den øvrige del af landet altid var mandens arbejde. På Læsø såede konen af sit forklæde. Andre steder brugte man såsæk eller såkurv, og sæden

Gammeldags radsåmaskine. Den første såmaskine efter engelsk forbillede indførtes her i landet af kammerherre Fr. Juel på Tåsinge i 1803, men det varede længe, før maskinerne afløste håndsåningen.

blev kastet ud med hånden. Der skulle lang øvelse og et sikkert kast til for at få kærnerne til at fordele sig jævnt over ageren.

Både såsæk og såkurv er gamle arbejdsredskaber, der kan følges helt tilbage til middelalderen. De blev båret i en rem eller et bånd over skulderen og støttede mod sædemandens venstre side. Såkurvene var i regelen lavet af halmløb og kaldes sædeløb. De kunne dog også bestå af en udhulet træstamme. Først meget sent blev håndsåningen fortrængt af såmaskiner. En skotsk præst, James Cook, konstruerede i 1796 en såmaskine, der i princippet var som den radsåmaskine, der bruges den dag i dag. Men en landbrugsinteresseret dansk præst skrev omkring ved samme tid følgende: „Ved de i nyere tid hidtil opfundne og mig bekendte adskillige såmaskiner møder sådanne mangler, at de dels ej almindelig kan anvendes, til dels er for kostbare og kunstlede til at enhver landmand kan anskaffe sig dem og holde dem vedlige“.

Høst

Præsten i Birkerød, Henrik Gerner, udsendte i 1670 en lille bog på vers, som han kaldte „Hesiodi Dage eller Rijnstock“. Der findes heri billeder af det gamle bondeland til årets forskellige tider. For juli måned hedder det således om „dagens gerninger“:

I engen findes stak hos stak
opsat vel sammenreven.
Tilbage findes ej et hak,
det er alt slaget bleven.
Vi fylder nu de hule hus',
hølade og høstænge,
vi gemmer det til vinterbrus,
da hø er bedr' end penge.
Den første sæd har nå't sin vækst,
er moden og fuld af kærner:
Han spør om mejered er fiks,
han vil i hus så gærne.

Lav dig derfor til høsten grå
 med mejered, med sejl (segl),
 følg landsens vis som bedst kan gå
 i Sjælland og i Vejle (Vejde).
 Mej lystig på, forsøm dig ej,
 forskaf dig bindekvinder,
 Det er i høst den gjennest (hurtigste) vej,
 det sæden selv påminder.
 Lad kvinden binde faste bånd
 og rent op efter rive!
 Desbedr' i lad (lade) det lægges kan
 og godt at tærskel blive.
 Lad sladen (løse strå) sankes flittigt op!
 Stor synd det er at spilde.
 At sanke her og der en knop
 kan hjælpe smukt til gilde.
 Når kornet er i travet sat,
 og skyen vand opdrager,
 da stable kornet vel mod nat,
 at regnen det ej plager.

Gerner har her ført os ind i bondens travleste periode, hvor det gjaldt at få afgrøderne vel i hus. Høstakkene køres hjem og sættes fast sammen i høladen. Der er varmt og trangt under hanebåndene, når de sidste læs skal stoppes ind i alle kroge, men så er også det værdifuldeste kreaturfoder sikret for vinteren. Gerner har fuldstændig ret, når han siger, at hø er bedre end penge. Men er dette arbejde til ende, så melder sig allerede det tidligst modne korn. Høleerne omdannes til kornhøstning, ved at der på leskafterne anbringes et mejered, der kan samle kornstråene og lægge dem jævnt og regelmæssigt på skår for høstkarlenes hug. Det bevirker, at høstpiger og -koner, der følger høstkarlene, kan samle stråene i neg („nege op“ kaldes det) og binde dem sammen med de halmbånd, som man har snoet i passende længder hjemme på gården før høstens begyndelse.

Da Henrik Gerner skrev sin bog, blev hovedparten af Danmarks korn måske endnu skåret med segl, som det var blevet det, siden agerbruget for første gang fik hjemstedsret i landet. Men mejeredet var på vej frem. I Danske Atlas fra 1769 hedder det om Skads herred i

Det udklædte sidste neg, „kællingen“.

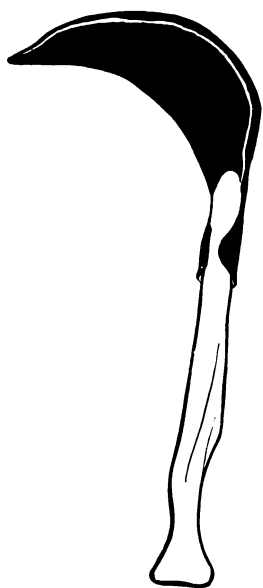
Vestjylland: „Rug, havre og boghvede høstes med le, bygget skæres mest med segl“, og på Fanø, hvor det ubetydelige agerbrug, man drev, var overladt til kvinderne, fordi mændene for til søs, har kornseglen været i konstant brug lige til vore dage. Ganske vist kan der høstes betydeligt hurtigere med et mejered end med en segl, men så spildes der også langt flere kærner ved den hurtigere metode. På småsteder, hvor hver eneste kærne talte med, foretrak man derfor den gammel-dags og langsommere metode.

Danske Atlas fortsætter sin beskrivelse med at sige, at „rug, havre og byg bindes straks efter leen i neg, sættes sammen på agerryggen og efter 8 à 10 dages vejring bindes i kærve og indages. Boghveden, som tørres vanskeligere, bliver liggende ubunden og sammenrives i små hobe“. Den normale arbejdsgang var som beskrevet. Alt efter bondebrugets størrelse gik flere eller færre høstkarle og huggede kornet af med deres mejered, hver fulgt af en opbinderske. De bundne neg blev derefter stillet sammen i rækker (traver eller hvad nu sådanne rækker kaldtes), helst på et højt sted på ageren for at blive gennemluftet, så de kunne føres tørre i hus. Derefter blev hele ageren revet, så de løse strå blev samlet. På Sjælland kaldtes denne rivning *slo*,

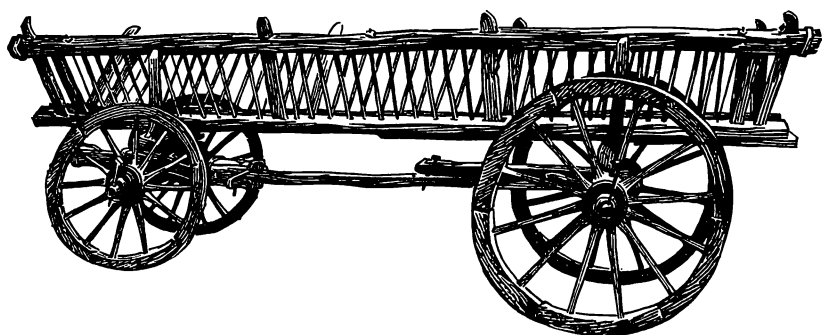
det samme der hos Gerner kaldes sladen. Forud for rivningen kunne man samle de løse strå med de bedste aks sammen, så der ikke spildtes for mange af kærnerne. Det var slet ikke ubetydelige mængder af korn, der på den måde kunne sikres. Mange steder tillod man de fattige at samle aks på de afhøstede marker. Det er det, Thomas Thaarup synger om i sin høstviser, hvor det hedder:

Riv nu marken let,
riv den ej for tæt.
Fuglen og den fattige skal også være mæt.

Der skulle mange folk til for at få høstarbejdet til side, mens vejret var godt. Det er derfor rimeligt, at man fandt på arbejdsfremmende metoder. Mejeredet er allerede nævnt, og det viste sig så effektivt, at det hævdede sin plads til helt ned mod vor egen tid. Ganske vist havde man anvendt en slags høstmaskine på de romerske storgodser i oldtidens slutning, men ideen blev først genoptaget i industrialismens tidsalder, hvor en skotsk præst o. 1830 opfandt en effektiv mejeremaskine. Herhjemme sås den første mejeremaskine i 1852, men endnu o. 1870 var den kun i brug på ret få herregårde, og der gik endnu lang tid, før den fik indpas på bondegårdene. Derimod fik man langt tid-

Kornhøstning med segl har været kendt her i landet fra stenalderen. Den her viste segl har jernblad og er fra slutningen af oldtiden. Senere fik bladet en stærkere krumning, hvorved afbalanceringen blev større.

Gammeldags høstvogn med tremmesider. Vognen er meget lang og smal.

ligere nye maskiner til rivning af den afhøstede ager. J. N. Wilse gav i 1798 en beretning om sine iagttagelser på en rejse rundt i landet og fortæller heri fra Thyholm, hvordan man høster korn på traditionel vis og fortsætter så: „De løse strå rives sammen i strimler med en stor jernrive, som trækkes ved et bånd over skulderen“. Sådanne slæberiver kunne gøres endnu større og tungere og trækkes af heste. De blev undertiden kaldt „hungerriver“, fordi de ikke efterlod korn, som fattigfolk kunne samle.

I høsttiden, når mange folk var sammen om et fælles arbejde, blev mange gamle skikke og drillerier holdt i hævd. En af de mest udbredte var knyttet til bindingen af det sidste neg på ageren. Dette neg har mange navne. Snart opfattes det som en gammel kone og kaldes da „den gamle“ eller „kællingen“, snart som en gammel mand, „gammelmanden“ eller „stodderen“. Da høstfolkene arbejder sammen i par: mejer og binderske, kan neget opfattes som deres barn og kaldes „drenge“. De fleste ville nødig binde det sidste neg p.gr. af det drilleri, de blev udsat for bagefter. Det sidste neg blev mange steder udformet som en menneskelig figur, undertiden iført tøj og blev kørt hjem på kornlæsset under meget halløj.

Var en gård færdig med ophøstningen, kunne man drille andre, der endnu ikke var så langt. Det kunne ske ved at anbringe en udklædt figur, en „høsthjælper“, på vedkommendes mark, ofte forsynet med en drillende skrivelse med tilbud om hjælp. Og når det sidste hug var taget og det sidste neg bundet, gik alle høstfolkene i optog til husbondens gård, hvor de på skrømt truede med at høste kålen. Karlene stillede sig op på gårdspladsen og strøg lebladene med strygespån. Det hed at „stryge for kål“, og så måtte madmoderen hurtigst muligt ud med æbleskiver og øl for at redde sin kål.

Når negene på marken var tørre nok, blev de kørt hjem i laden. Man tog forskellige forholdsregler, for at mus og rotter ikke skulle gå i kornet og ødelægge for meget af det inden tærskningen. Nogle steder anbragte man stærkt lugtende kviste nederst på ladegulvet som fod for kornnegene, andre steder brugte man stærkt lugtende planter til at binde negene med. Således fortælles det fra Midtsjælland i 1791, at man brugte kalmus, lugtende flæg, til kornbånd, da dens blade „har tillige den egenskab ved sig, at rotter og mus ikke skærer det korn, som er bundet dermed, hvilket er i sandhed prøvet og befundet rigtigt“.

Hjemkøringen af det sidste læs gjorde man altid noget ekstra ud af. Som nævnt kunne man have det sidste neg med derpå, og i regelen var der så mange høstfolk og børn med på læsset, som der kunne findes plads til. Der viftedes med klude eller flag fra stokke og høtyve, mens man råbte og sang af fuld hals. Det sidste læs kaldtes „kællingelæsset“, hvis det sidste neg var med, „kvædelæsset“ eller „skrigelæsset“, og det blev modtaget hjemme i gården med en beværtning af husmoderen.

Det sidste læs var ligesom det sidste neg omgivet med mange forestillinger. Når det kørte ind på gårdspladsen, skulle konen eller pigen i huset skynde sig at lukke porten efter det, for så ville der blive født flest hundyr i gården i det følgende år, modsat hvis manden eller karlen lukkede den, så ville der blive født flest handyr. Man har altså ønsket på denne nemme måde at få født dyr af det køn, man havde mest brug for.

Nogle steder i landet holdt man høstgilde, så snart det sidste korn var i hus, men det var dog mange steder almindeligt at holde det til Mikkelsdag eller endnu senere på efteråret, når man havde slagtet og havde rigeligt med kødmad. Det var alle steder fast skik, at alle, der på nogen måde hørte gården til, med deres børn, samt enhver, der blot havde gjort to eller tre høstdage med, blev indbudt. Alle mødte ved middagstid og blev beværtet med festmad. Senere var der dans. Nogle steder sad det sidste neg med til bords, og den, der havde bundet det, havde pligt at danse den første dans med det.

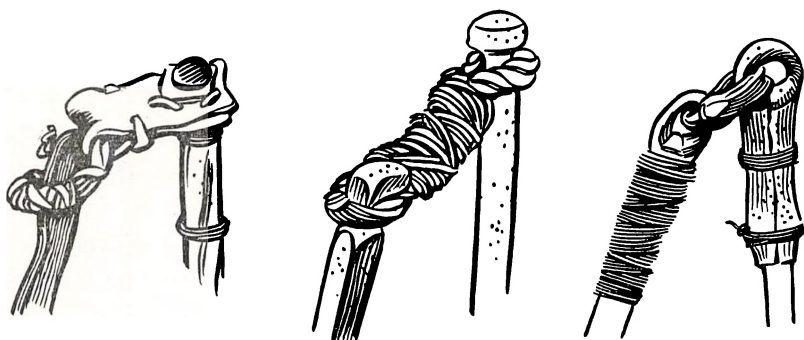
Tærskning

De danske landbrugsvarers kvalitet var i ældre tid ikke god. Det gjaldt ikke mindst kornet, som ellers var den vigtigste afgrøde for bønderne både til eget brug i husholdningen og som salgsvare, der kunne bringe dem de nødvendige rede penge. Ikke blot gav kornet et ringe foldudbytte, men det var desuden ofte meget urent og undertiden så fugtigt og fordærvet, at det kunne være svært at opbevare og forsende. Da professor Christian Olufsen i 1802 foretog en analyse af et parti rug, som var bestemt at føres til Norge, skrev han følgende derom: „Dens snurrige udseende gjorde mig tvivlrådig om, hvad for en sort det egentlig var. Man underrettede mig om, at det var rug. Jeg analyserede den og fandt den sammensat af følgende bestanddele: 38 dele hejre, 1 del byg, 4 dele klinte, 2 dele hvede, 2^{1/2} dele grå og hvide ærter, 1 del vikke, 32 dele rug, svangt og med meldrøjer, foruden fejskarn fra loftet, sand, avner og adskillige arter af græsfrø“.

Den pågældende rugmark har været godt gennemgroet med ukrudt, men tærskningen og rensningen bagefter har heller ikke været særlig effektiv. Det vil man kunne forstå, når man hører, hvordan arbejdet gik for sig.

Når kornet var kommet vel i hus og efterårets markarbejde overstået, var det vigtigste vinterarbejde for gårdens mænd at få kornet tærsket. Det var karlenes arbejde, men ofte var der en husmand eller daglejer til hjælp. Husmanden eller daglejeren arbejdede oftest som pundtærsker, d.v.s. at de som løn fik en bestemt del af den mængde korn, de tærskede i vinterens løb.

Til tærskearbejdet brugtes næsten udelukkende en plejl. Det er et meget gammelt og også et effektivt redskab, der har været vidt udbredt over jorden. Det består af to træstokke, et skaft, som tærskeren holder i hånden, og en anden trædel, hvormed kornene bearbejdes. De to stokke er forbundet med et mellemlid, der danner en slags hængsel, som tillader de to stokke at bevæge sig i forhold til hinanden. I udformningen af plejlens enkelte dele og da især i konstruktionen af mellemstykket er der udvist meget snilde for at gøre plejlens brugbarhed så stor som vel muligt. Der findes derfor et utal af forskellige plejltyper, og selv i vort lille land kendes fra plejltærskningens sidste periode fire forskellige typer efter den måde, som især mellemstykket er lavet på.

Tegningen viser forbindelsesleddet, „hilden“, på tre af de danske plejtyper. T.v. består hilden af et sammensyet læderstykke fastholdt til håndtaget, „handelen“, med et jernspiger og til „slaglen“ med en binding af åleskind, plejlen i midten har en hilde bestående af en rebring bevokset med snor, og på plejlen t.h. udgøres hilden af to kapper, der omslutter den øverste ende af handel og slagel. Forbindelsen mellem kapperne udgøres af en læder- eller skindring.

At lave en plejl var hver mands sag og en del af husflidsarbejdet om vinteren. Men man kunne også købe de enkelte dele eller hele plejle på markederne, hvor håndværkerne mødte frem med deres produktion. Det var nok især de plejle, hvor der var gjort noget ekstra ud af fremstillingen. I Østdanmark har det således været almindeligt at tildanne slagstokken, så den blev fjedrende og derfor mere levende at arbejde med. Præsten P. Rhode nævner i sin beskrivelse af Lolland fra slutningen af 1700-årene, at „husfliden står på et meget lavt trin, så at man f.eks. kan få plejle til købs hos købmanden, hvilket er en stor skam for landmanden“.

Til tærskning af kornet fandtes der i de gamle ladebygninger bestemte arbejdspladser, der kaldtes loer. Alt efter gårdens størrelse kunne der være en eller flere loer, undertiden benævnt karlens lo og husmandens lo efter dem, der arbejdede her, eller også byglo og ruglo efter de kornsorter, der tærskedes her. Loen var et rum, der gik tværs over længen fra ydervæg til ydervæg. Ind mod gårdspladsen fandtes en halvdør, undertiden en port med en halvdør i, og i den modsatte væg en lem eller luge. Disse åbninger havde stor betydning ved at skaffe både lys og luft til rummet. Ved rensning af kornet efter tærskningen var det bl.a. vigtigt at skaffe træk, så støv og avner blæste væk fra kærnerne. Lodøren skulle være en halvdør, så den øverste halvdel kunne åbnes, mens den nederste halvdel måtte være lukket, for at kærnerne ikke skulle springe ud på jorden udenfor.

På begge sider af loen fandtes laderummene, der også kaldtes korn-gulve, hvor sæden blev sat sammen, når den kørtes ind efter høsten. Loen afgrænsedes fra korngulvene ved skillevægge, der gik op i halv højde. Loens gulv var et velbehandlet, faststampet lergulv, der var uden huller og andre ujævnheder og derfor godt at arbejde på. Over loen fandtes ingen bjælker, men blot højtsiddende hanebånd. Her skulle nemlig være plads til at svinge plejlen.

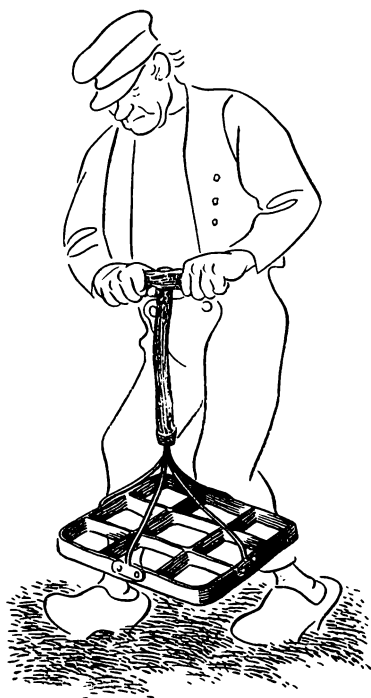
Når kornet skulle tærskes, blev det lagt ud i et jævnt lag midt på logulvet, negbåndene løst op og så blev laget banket igennem fra ende til anden, idet slagene selvfølgelig først og fremmest blev koncentreret om topenden af negene, hvor de fleste aks fandtes. Når laget var blevet godt gennembanket, blev det vendt, og så fik det en lignende behandling på den anden side. Ofte var man to, der tærskede sammen på det samme lag korn. Så slog man i takt sådan, at når den enes plejl var i luften, ramte den andens på det udbredte korn. Den takt-faste rytme og det, at man var to om arbejdet, gjorde, at det ikke blev så ensformigt, og man må vel betænke, at der ikke blot blev tærsket een dag eller nogle få dage, men dag efter dag det meste af vintere- ren igennem.

Tærskning med plejl er ikke den eneste metode, der var i brug herhjemme i ældre tid. Hvor kornavlen blot var ringe som hos småhus-mænd, eller hvor man slet ingen jord havde, men blot havde det korn, man kunne sanke på de afhøstede marker, har man brugt en tærsk-kæp til at banke kærnerne af aksene. Tærskeskæppen var en kort, krum stok, som man brugte liggende på knæ på gulvet. Ville man sikre sig, at ingen kærner gik til spilde, kunne man have stråene i en sæk og så banke med stokken uden på den. Det kendes ialtfald fra folk, der sikrede sig korn udelukkende ved at sanke aks.

På store gårde derimod, hvor der var meget korn, og hvor tiden derfor spillede en rolle, forsøgte man sig med arbejdsbesparende metoder. Visse steder i landet, især i Nordsjælland og på Fyn, fik man i forrige århundrede tærsketromler, skarpkantede, massive trævalser, der af en hest blev trukket hen over det udbredte korn, hvorved tromlens skarpe kanter trykkede kærnerne af aksene, men egentlige tærskemaskiner kom først senere i brug. Også på dette område var Skotland i spidsen. I 1786 konstrueredes her en egentlig tærskemaskine, og den kom nogle få år efter til Danmark, men kun i ganske få eksemplarer. Først fra ca. 1850 vandt tærskemaskinen frem. Maski-

nerne blev længe trukket af heste, men i de store landbrug gik man over til damptærskning, hvor et lokomobil trak tærskværket, og også en del bøndergårde gik over til dampkraft, idet de sluttede sig sammen i tærskeselskaber.

Når kærnerne var tærsket af stråene, skulle det aftærskede korn renses. Hvor vigtig denne del af arbejdet var, kan man forstå efter Olufsens beskrivelse. Rensningen foregik i ældre tid udelukkende ved kastning. Halvdør og luge blev lukket op, så der skabtes gennemtræk, og så kastede man kærnerne skovlfuld for skovlfuld fra den ene ende af loen til den anden. Støv og avner blæstes til side, de bedste og tungeste kærner røg længst væk, mens de lettere kærner, ukrudtsfrø og halmstumper faldt ned nærmere kasteren. På den måde fik man en adskillelse af korndyngens bestanddele. Hvis man nu gjorde arbejdet omhyggeligt og evt. gentog det flere gange, kunne der godt komme et hæderligt resultat ud deraf. Den nævnte pastor Rhode fortæller om en embedsbroder på Lolland, der indførte en kontrol på sine karle for at være sikker på, at de udførte arbejdet ordentlig. „For at få sine karle til at kaste kornet ordentlig“, fortæller Rhode, „skjulte

Kørning af byg med en „kørner“, bestående af en metalrist på et lodret skaft. Hermed fjernes bygkornenes spidse stakke efter tærskningen. Almindeligvis udførtes kørningen med plejlen, men på større gårde brugte man også at ride heste rundt i det aftærskede korn.

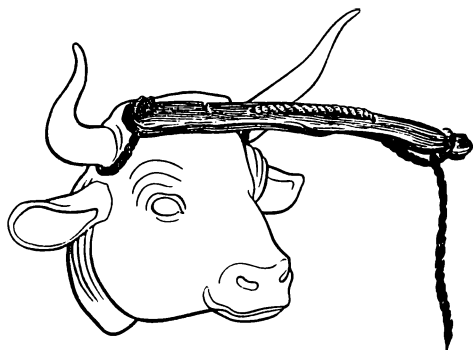
han altid nogle små benkugler i korndyngen, og nu måtte folkene rage så længe i korndyngen, indtil de bragte ham alle kuglerne“.

Rensningen var dog ikke til ende hermed. Når grovsorteringen havde fundet sted ved kastningen, blev kornet behandlet med sold. Af sold var der flere typer, men de bestod alle af en bred, tynd træfjæl bøjet i cirkel og så af en bund, der kunne være af et stykke skind, forsynet med huller, eller af et finere eller grovere net. Kornet blev fyldt i soldet, og så rystede og svingede man soldet, så støv og småfrø dryssede igennem, mens man med hånden fjernede større stykker som tidselhoveder og halmstumper. Til større mængder korn kunne man bruge kornharper, der bestod af et stort, skråtstillet sold af gennemhullet skind eller trådvæv, men en effektiv rensning fik man først, da kornrensemaskiner med roterende vifter og bevægelige sold kom i brug. Denne type rensmaskiner synes opfundet i Kina, hvorfra den i 1700-årene kom til Holland. Efterhånden bredte den sig til andre lande og blev herhjemme o. 1800 forbedret af den kendte mekanikus O. J. Winstrup i en sådan grad, at den holdt sig i brug til helt op mod vore dage. Som dreng har jeg drejet håndsvinget på kornrensemaskinen mange timer.

Røgt

Da Landhuusholdningsselskabet i første halvdel af forrige århundrede foranstaltede en samlet beskrivelse af hele landets tilstand, var et af de hovedspørgsmål, det ønskede at få oplyst, hvorledes det stod til med kvægavlen. Formålet var selvfølgelig at kunne pege på reformer, og at sådanne var tiltrængt, viser den beskrivelse, som gives af køernes behandling i Odense amt:

„Qvægavlen i Odense amt er ingenlunde i nogen udmærket tilstand; man har intet ret begreb om qvægets opdræt, fodring og pleje, og qvægets røgt har altid spillet en underordnet rolle hos den fynske agerdykker. Den simple klasse anser det endnu bestandigt ligesom for en skam at beskæftige sig med qvægets røgt. Ved fodringen anser man det i almindelighed for nok, når der om sommeren er så meget græs,

Stude og køer brugtes tidligere til trækdyr for de tunge arbejdsredskaber. Til at styre dyrene kunne man, som tegningen viser, have en pandestok, der var fastgjort om dyrets horn.

at køerne kan holdes roligt i marken, og om vinteren når man kan give så meget langt strå og simpelt hø, at man ej behøver at rejse køerne om foråret, og dette var dog ofte tilfældet indtil for få år tilbage. Qvæget i Fyn må ofte gå ude nat og dag på mange steder, indtil frosten har stivnet jorden, og da køerne tvinges til at æde det med rim belagte græs og dagligen i oktober og november måned lide ondt af kulde og regn, står de vinteren over ofte uden at komme ret til kræfter ved det simple foder, der bydes, og først på græs i foråret kommer de atter til huld, men den bedste græstid går bort, inden de kan begynde at malke med fuld kraft. Staldene er yderst slet indrettede, qvæget er i disse opbundet med hovederne tæt til ydervæggen, og dets eget åndedræt besværes meget ved den fra muren tilbagestående udpustede luft.

Qvæget vandes aldrig i stalden, men drives til damme, hvor det ofte må drikke vand, der er mudret. Staldene er desuden i almindelighed lave og mørke. Den eneste lysning kommer fra åbne huller i muren, der tillige gør stalden kold og fuld af træk. Over køerne er slyerne (stængeloftet) ej belagte med ler eller brædder, så at høfrøet falder på qvæget og sætter sig fast i hårene, og de strigles aldrig. Qvægets stader et slet brolagte, og da der som oftest spares på strølsen, ligger qvæget urenlige og ubekvem. Qvæget mangler altså lys, varme, renlighed og en uhindret hududdunstning ligesom et bekvemt leje; det mangler godt og kraftigt foder, må drikke usselt vand og til dets opdræt tages lidet hensyn, så at de slet valgte tillægsdyr lider megen nød i ungdommen“.

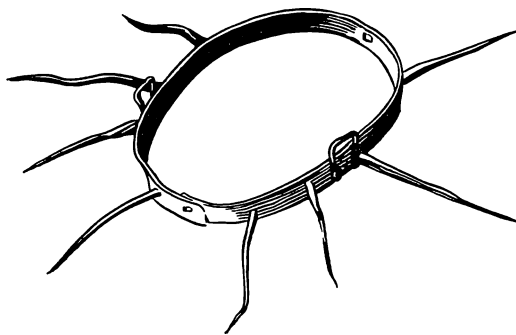
Beskrivelsen giver et mistrøstigt billede af den gammeldags form for røgt. Nu har der naturligvis været forskelle fra sted til sted, men taget i almindelighed er de fynske tilstande sikkert karakteristiske. Det hæn-

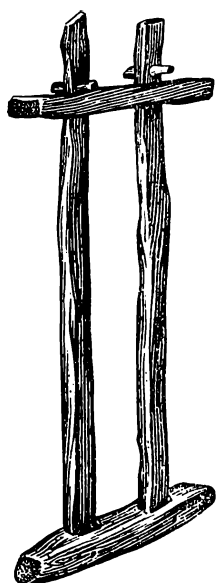
ger sammen med det gammeldags landbrugs organisation, hvor man de fleste steder lagde vægt på kornavlens, mens kvæget først og fremmest var til egen forsyning. Af gode grunde var det ikke mange husdyrprodukter, man sendte ud af landet. Da beskrivelsen af Odense amt udkom i 1843, måtte forfatteren fastslå for smørrets vedkommende, at „vort fynske bondesmør er unægteligt det sletteste i Danmark og står langt tilbage for det jyske, vel også for det sjællandske ... Bøndersmørret har været mest anvendt til smørelse for maskiner og for får i England og Skotland, og da det jævnlig søges hertil, er det meget muligt, at afsætningen vil vedblive til lønnende priser“. I visse egne af landet var husdyrbruget dog vigtigere end agerbruget. Det gjaldt fåreavlen i hedeegnene og studeavlen i marskegnene.

Den gamle form for røgt var løsdrift på landsbyens fælles græsgang, almindingen eller overdrevet. Hvert dyr var mærket med sin ejers mærke enten ved snit i ørerne eller ved træpinde med bomærker, der var bundet om halsen på det. Dyrene vogtedes af en fælles hyrde, hvis vigtigste opgave vel nok var at passe på, at de dyrkede marker ikke led overlast. Landsbyvedtægterne foreskrev, at ingen måtte holde særhjord; alle landsbyens dyr skulle gå i fælleshjord. Til de forskellige arter husdyr, der ofte blev græsset på hvert sit sted, kunne der være særlige hyrder: kohyrde, fårehyrde, svinehyrde og gåsehyrde. Hestene blev dog næsten altid tøjret, ialtfald i den tid, hvor de skulle bruges til markarbejde.

I egne, hvor man lagde vægt på mælkeprodukter, gik man også tidligt over til at holde køerne i tøj, selv om det gav betydeligt mere arbejde til den enkelte bonde. Det var således tilfældet mange steder i Nørrejylland, hvor denne måde omtales i Danske Atlas (1769) som en „mageløs skøn indretning“. Husdyrbruget stod især højt i Thy, der

For at forhindre køerne i at patte sig selv blev de forsynet med en grime med spidse pigge, en „pattegrime“, der enten som her var helt af jern eller hyppigere af træ, som man selv kunne forarbejde i huggehuset.

For at holde dyrene borte fra kornagrene, blev disse heget med flettede gærder. Gærderne var dog ikke særlig solide, og for at hindre dyrene i at bryde igennem, gav man dem et halsålg som det her viste på.

var berømt for sin osteproduktion. Om kørerne her fortæller Wilse fra en rejse i 1776: „De holdes om sommeren ligesom hestene (nemlig i tøj). Når man driver dem bort eller hjem, binder man dem sammen geledvis om hornene med deres tøj, og således marcherer de ganske ordentligt, til de løses fra hverandre til deres adskillige poster, hvor de overflyttes fire à fem gange daglig“.

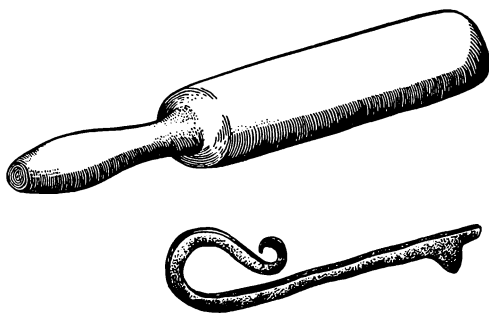
Hesteholdet var meget vigtigt i ældre tid. Dels skulle der bruges mange til trækraft for bøndernes egne, tunge redskaber, dels skulle man stille med forspand, når der ydedes hoveri til herregården eller ved pligtkørsel for staten eller husbonden. Mens den mandlige del af bondestanden, som tidligere bemærket, kun nødtvungent befattede sig med kreaturpasning og da især ikke med malkning, var hestene deres yndlingsdyr. Især synes sjællænderne at have været „hestegale“. Om bønderne fra kulsviereggen i Nordsjælland fortæller således Junge i 1798, at når de kørte til København med deres produkter, gik det langsomt og forsigtigt, men hjemad var det helt anderledes: „At køre om kap er en af disse sjællænderes hovedpassioner. Den brede kongevej er derfor en bestandig løbebane og værtshusene det sted, hvorfra man idelig ser bønderne at fare ud for med gloende hjul at fare forbi hinanden. For at kunne dette vover de endog ofte livet ...“ Der blev vel derfor ofret mere på hestenes pasning end på de øvrige husdyr,

men i vintertiden måtte de dog ofte klare sig selv, idet de gik ude og blev langhårede og afrakkede.

De mest nøjsomme af alle husdyrene var nok fårene, der sommeren igennem måtte gå og søge føden i heder og moser, hvor der ikke fandtes noget ordentligt græs, og om vinteren, når de stod på sti, måtte nøjes med det allertarveligste foder. Selv om det var en hårdfør race, kunne vejret dog blive for slemt for dem. Det var især tilfældet om foråret, når de havde lemmet, og det var derfor almindeligt at tage moderfårene med de nyfødte lam ind i stuen. H. P. Hansen fortæller flere eksempler på, at de nyfødte lam blev svøbt ind i sengeklæder og puttet ned i sengehalmen for at komme til kræfter. Han fortæller ligeledes om, hvordan man i Ravnholt engang under et frygteligt uvejr med hagl reddede gårdens fårebesætning, idet både mandfolk og piger blev jaget ud til de ilde stedte dyr. „Så snart de traf et sølle dyr, der lå og var medtaget, smed de et klædningsstykke over det, så de til sidst næsten intet tøj havde selv. Manden spændte for vognen og kørte tre læs medtagne får hjem, og så blev alle gårdens senge stillet til rådighed for de „skibbrudne“. De mest medtagne fik varmt øl, men der døde alligevel 23 af disse“.

Svin holdt man først og fremmest for at få forsyning af flæsk og kød til eget brug. Sommeren og efteråret igennem gik de i løsdrift. Bedst var det, hvis man havde en skov, hvor man kunne have dem gående og blive fede på træfrugterne: bog og olden. På grund af svinenes stærke trang til at rode jorden op, var man omhyggelig med at få dem ringet, og ellers var det hyrdens sag at holde dem væk fra de dyrkede marker. I Thy synes de at have været særlig godt opdraget. Den nævnte Wilse fortæller, at „svinene her har det besynderlige, at de ved en vis lyd, man giver, løber i fuld spring bort, og således jager

Redskaber til åreladning af husdyr. Før dyrlægevæsenet blev etableret, måtte kyndige mænd i landsbyen selv doktore på de syge dyr. En ofte brugt kur var åreladning, hvor man med det lille, trekantede blad på det her gengivne jern slog hul på en åre ved hjælp af trækøllen.

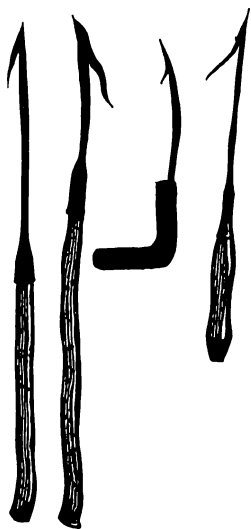

Landsbyens gæs græssede samlet på overdrevet. For at holde dem borte fra de indhegnede marker, kunne de forsynes med et åg om halsen som det viste. Ågets brede tværstang hindrede gæsene i at bryde gennem åbninger i de flettede gærder.

man dem af kornet; samme lyd bringer man og til veje ved et lidet bræt, som et kortblad skåret på sned, hvilket man ved en snor på en kæp svinger om.“

Ville man have svinene hurtigt og ekstra fede, blev de sat på sti, ofte en ganske lille, så de kunne røre sig så lidt som muligt. Der findes en morsom beskrivelse af en sådan fedesti fra Ærø, der blev besøgt af J. A. Dyssel i 1774. Han fortæller følgende derom: „Her, hvor deres svin stod indelukt for at fedes, enten inden for et lidet plankeværk eller et flettet gærde, så jeg, at svinene var meget rene, og som

Hø og halm var det vigtigste kreaturfoder vinteren igennem. Foderet blev trukket frem fra stakkene med en krog som de viste. Redskabet hedder i Vestdanmark en „høtyv“, mens man ved en høtyv i Østdanmark forstår en togrenet fork.

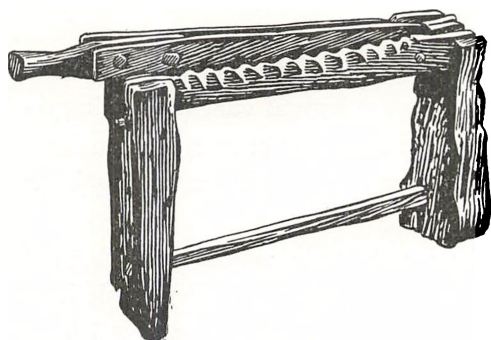
mest besynderligt, at al deres urenlighed lå på et eneste sted i indelukket uden at være spredt på hele pladsen. Jeg var nysgerrig for at vide, hvorledes det gik til, og fik at høre, at det kom af vanen og opdragelsen. I de første dage står en gammel kælling eller et barn med en kæp, og så snart det mærkes, at svinet vil: salfa fenja, får det hug og jages hen til den krog, hvor det er tilladt“.

Blev husdyrene syge, kunne det betyde en katastrofe i en tid, hvor der ikke var noget dyrlægevæsen, men kun kloge folk eller gamle husråd at gribe til. Årsagen til sygdommen kunne være flere. Det kunne enten være hekseri, især forgørelse ved onde øjne, og så var det bedst at skaffe sig assistance fra en klog mand eller kone, hvis kræfter var virksommere end den skadevoldendes, eller det kunne være mere naturlige årsager, der imidlertid kunne være lige så vanskelige at forstå og navnlig at helbrede som forgørelse. Gentagne gange er landets husdyrbestand blevet alvorligt formindsket ved kvægsyger, der i heftighed og forløb var endnu voldsommere end de tilfælde af mund- og klovesyge, vi kender fra vor egen tid. Mod disse kvægsyger kendte man kun eet effektivt middel: at skaffe ny ild tilveje ved gnidning. Hver eneste ildgnist måtte slukkes i landsbyen, og så snurrede man en stok rundt i et hul i et stykke bygningstømmer så hårdt og længe, at den fængede. Med denne friske ild blev der tændt op på alle arner i byen, og der blev tændt et bål, som kreaturerne blev jaget igennem. Først så var de kureret for sygdommen.

Husflid

Da Landhuusholdningsselskabet i første halvdel af forrige århundrede efter kgl. befaling planlagde en samlet oversigt over „de danske provinters nærværende tilstand“, var et af de punkter, der ønskedes belyst, husflidens tilstand. Der spurgtes, om husfliden var i god fremgang, om dens frembringelser kun var til eget brug eller om de også var til salg, og om på hvad måde den kunne opmuntres, så produkterne kunne gå mere i handelen.

I nogle afsnit i det følgende skal vigtigere grupper af husflid be-

Hørbryde, hvori hørstængerne knuses, så taverne bliver fri. Arbejdet med at bryde hørren var ofte overladt til karlene, mens den senere proces med skætning, hegling og spinding var kvindernes sag.

handles særskilt, men vi vil her ligesom Landhuusholdningsselskabet interessere os for husfliden i almindelighed, for den har været en meget vigtig side af det gamle bondesamfund. Det er ret naturligt. Rede penge var små i ældre tider blandt bønder, og bosiddende håndværkere vel få på landet. Lovgivningsmæssigt var der sat grænser for, hvilke håndværk der måtte findes uden for byerne. Købstæderne vogtede nemlig skinsygt på deres forret til at være hjemsted for det egentlige håndværk, men helt lykkedes det dog ikke at holde håndværket borte fra bondelandet. En smed måtte man have, og det var ikke ualmindeligt, at der fandtes flere håndværkere. Præsten Niels Blicher nævner i sin „Topographie over Vium Præstekald“ (1795), at der i de to midtjyske sogne Vium og Lysgård fandtes ikke færre end 20 håndværkere: 5 vævere, 5 skræddere, 2 tømmer- og hjulmænd, 1 snedker- og møllemester, 1 brolægger og stenkløver, 1 kurve- og knapformmager, 3 smede, 1 teglstryger samt skoleholderen i Lysgård, der om sommeren agerer murer.

Af flere grunde var det altså af vigtighed for bønderne, at de selv var i stand til at foretage nødvendige reparationer og også i vid udstrækning at kunne fremstille tingene af nyt. Ved næsten hver gård eller hvert hus på landet fandtes derfor et huggehus med det nødvendige udstyr af værktøj og redskaber, og når årets travle perioder var forbi, syslede man her med mange forskellige gøremål. I vintertiden, når dagen var kort, tog man aftenerne til hjælp, idet man flyttede ind med sit arbejde i stuen, hvor hele husstanden lod fingrene løbe, mens der blev fortalt historier, sagn og eventyr eller sunget viser. Det er det miljø, vi kender fra Blichers „Æ bindstow“.

Dette er imidlertid idealtilstanden. Virkeligheden kunne se anderledes ud. Mangfoldige gange må forfatterne af de topografiske beskri-

velser konstatere, at mens kvinderne for det meste er virksomme ved deres arbejde hele aftenen igennem, kniber det betydeligt mere med mandfolkene. Fra Fyn hedder det f. eks.: „Mænd og karle forfærdige vel som oftest selv deres almindelige markredskaber, tøjlr til kvæget, skeer o.s.v., men vinteraftenerne tilbringer de dog mest i arbejdsløs hendøsen på bænken i kakkellovnskrogen, hvor de dog undertiden tager dem en qvasi beskæftigelse i en pibe canallienkanaster til døsighedens formerelse; kun enkelte gør træsko og tækkesimer om aftenen. Kvindekønnet benytter derimod troligt hvert mellemrum til nyttigt håndarbejde ved rokken, vinding, væven og strikkesøjlet. Hr. skolelærer Jacobsen i Fjeldsted siger ligeledes, at mandfolkene kunne holde ud i vinteraftenerne over i 4 à 5 timer at hendøse med en tobakspibe, og han mener, at tobakken er et virksomt middel til at fremme lediggang og uvirksomhed, og bemærker ganske naivt, at dersom man lærte fruentimmerne at ryge tobak, hvilket ikke var umuligt, da ville rokke, hasper og alle husflidens øvrige apparater snart vige pladsen for pibe, fyrtøjer, tobakspunge o.s.v.“

Det var Fyn o. 1840, hvor forfatteren iøvrigt slår fast, at „fynboen er noksom bekjendt for hans huusflid“. I høj grad afgang beskæftigelsen om aftenen af den enkelte husstands og dens medlemmers indstilling. Fra Thisted amt skriver provsten i Vestervig ved samme tid: „Forsåvidt kortspil, byrenden og stævnemøder ej afholder vore unge

Skætning af hør. Hørlokken med de påsiddende „skæver“, rester af hørstænglerne, holdes fast i et hak på „skættefoden“, mens lokken bearbejdes med den knivformede „skættehånd“. Derefter skulle høren hegles for at være parat til spinding.

Hjemmelavet rivejern. Er det et „portræt“ af konen, der skulle bruge det i sin husholdning?

karle, er de også vindskibelige. I de lykkelige familier, hvor husfaderens alvor og egen flid holder ungdommen i tømme, virkes meget til husets gavn, da karlene der binder løb, lægger tøjr, snor sime (d.e. tækkegarn af halm), reparerer hestetøj m.v. Stort er det, når huset kan fornyes med, hvad samme behøver af det, der kan virkes ... Såvidt mig bekendt sælges intet, uden det skulle være af nød og trang“.

Den senere udvikling, hvor husflidsprodukterne erstattedes med købetting, var på denne tid allerede godt i gang i Københavns omegn. Det skyldes selvfølgelig, at bønderne i hovedstaden havde et stort, fast marked, hvor de kunne afsætte deres produkter året rundt mod kontant betaling. Hvad var da naturligere, end at de købte en mængde af de ting, som man andetsteds var henvist til selv at forarbejde, især da megen tid gik for københavnsbønderne med kørsel på landevejene. Men de forskellige bidragydere til beskrivelsen af Københavns amt fandt det ikke naturligt og i alt fald ikke rosværdigt. Da bønderne som nævnt selv skulle bringe deres produkter til byen – ad lange og slette veje – kunne det dog ellers være anført som et undskyldende moment for deres lediggang om aftenen.

Således fastslås det i beskrivelsen over Københavns amt fra 1839, at „den nærmeste omegn af København står m.h.t. husfliden på et lavt trin; hovedstadens nærhed, tillokkelser og adspredelser vender sindet fra den hjemlige rolighed, der er en betingelse for det fredelige hjem, hvor de huslige dyder og blandt disse husfliden trives“. Og for

Lyngby og Søllerød sogne siges det: „Fruentimmerne arbejder om aftenen, men karlene rækker sig på bænkene. Men det hine frembringer, er dog kun til eget brug og til hverdagsklæderne. Ved højtider bruger de velhavende bønderdøtre – silkeklæder!“ Og i Gladsaxe er det helt galt: „I denne tørveegn *sys* ikke engang klæderne hjemme. Alt, endog skjorten, købes færdigsyet i Københavns boder“.

Da man på denne tid var meget ivrig for, at der skulle findes en livlig husflidsvirksomhed i bondestanden, fordi man betragtede den som noget sundt og nyttigt, slog man sig selvfølgelig ikke til tåls med blot at konstatere, hvorledes den øjeblikkelige tilstand var. Man forsøgte også at reformere og opmuntre. Det skete især gennem skolerne. Fra Fyn hedder det således, at „drengébørnene har man i de senere år holdt til at strikke i skolerne, der dog ej virker på dem i den ældre alder, hvor det holdes for en skam. Sligt kvindearbejde, mener man, kan vel anstå en jyd, men ingen fynbo“.

Den nævnte husflidsgren var altså for fremmedartet. I de jyske heeegne ville den forekomme naturlig, men her var undervisning til gengæld unødvendig, for her lærte alle fra små at strikke. På Jegindø i Limfjorden forsøgte skolelæreren at undervise de store drenge i kurvefletning og anlagde i den anledning en pileplantning ved skolens have for at have råmaterialet lige ved hånden. Men også han må konstatere, at store resultater kommer der ikke ud af undervisningen: „Den kurvefletning, som samtlige drengébørn til en tid nu og da blev beskæftiget med her i skolen, og hvilken de fleste blot lærte, for snart igen at glemme, læres og øves nu kun af og til af enkelte, hvis tid, fremgang, lyst og nemme giver dem mere lejlighed til beskæftigelse“.

Med landbrugets omlægning i slutningen af århundredet blev husflidens betydning aftagende, især da muligheden for at få håndværkere og handlende ud i landsbyerne nu var til stede.

Løbbinding

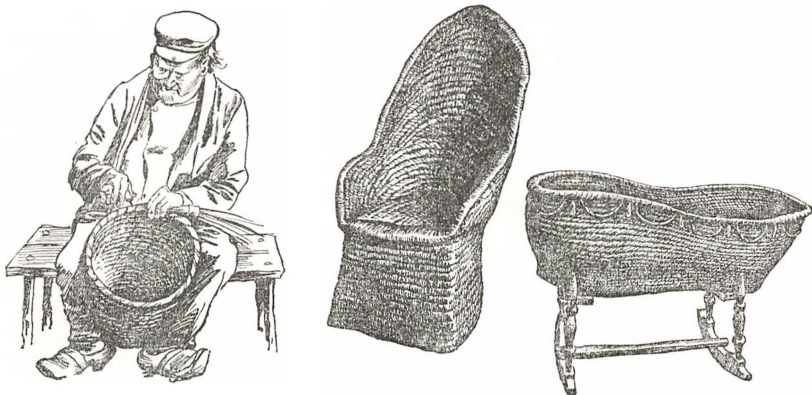
I 1802 gav sognepræsten i Skjoldborg, Knud Aagaard, en aldeles ypperlig skildring af Thy. Han fortæller her om bønderne, at snoning af halmsimer hører til deres sædvanlige vinterarbejde. „Af dem forsyner

de sig med en stor overflødighed, da de véd at anvende simer til adskilligt brug og derved at spare meget på rebene. Foruden anvendelsen deraf til tækning, skærer de dem og i stykker til at sammenbinde kornnegene til kærver. De fletter dem og så faste og stærke, at de kan bruges til fåretøjr og andet brug. – I at binde halmløb og bikuber er thyboerne ej heller uøvede. De sammensyr dem med flakte pilekviste. – Naturligvis bruger thyboen som fornuftig landmand intet andet hestedræt end stavtøj. Stavtræerne må han af mangel på træ købe; men puderne fletter han selv. I adskillige søer vokser en slags siv, som her kaldes ravel; når bonden i et år har brugt denne siv til at binde korn med, anvender han den derpå til at flette hestepuder af, som her bærer navn af ravelpuder“.

Aagaards beskrivelse aflægger et klart vidnesbyrd om det gamle bondebrugs selvforsyning, dets nøjsomhed og dets udnyttelse af naturprodukterne. En nærmere beskrivelse af teknikken ved de forskellige slags halmarbejder får vi ikke, men af bevarede løbarbejder og af mundtlig tradition kender vi den nøje. Hjælpe midlerne hertil var få og enkle. En pren, en binding og eventuelt en grov nål var tilstrækkeligt. Til flækning af pilekviste, som var almindeligst brugt til at binde halmvulsterne sammen med, havde man en kløvepind. Det var en kort træpind, tildannet i enden, så den kunne flække kvistene i to, tre eller fire skinner. Man kunne dog også binde løbarbejderne sammen med andet materiale som snoede halmsimer, snor eller metaltråd.

Brugsgenstande af halm og siv havde man i mange former og til meget forskellige formål, som det jo klart fremgår af Aagaards beskrivelse. Om løbarbejdernes udstrakte anvendelse lige fra døre, lofter, skorstenspiber, brandspande, øltragte, tallerkener, ja, helt til ligkister, kan man læse i museumsforstander H. P. Hansens interessante bog „Løb og løbbinding“ (1937). Her er også en udmærket beskrivelse af selve fremgangsmåden ved tilvirkningen.

Løbbinderen arbejdede siddende med materialet, strå eller siv til vulster og de flækkede skinner til at binde med, indenfor rækkevidde. Bindingen, der havde den diameter, vulsterne skulle have, blev fyldt med strå, og så blev stråvulsten samlet med skinnen, der vikledes om. Efterhånden som løbarbejdet skred frem, blev der puttet nye strå i bindingen, så man ikke kunne se, hvor der var føjet nye strå til. Selve løbkurven eller hvad det nu var, man bandt, blev bygget op af

Gammel mand i færd med at binde en halmkurv; halmvulsten omsluttes af bindingen. Selv lænestole og vugger blev bundet af halm i egne, hvor træ var en sjælden vare.

den spirallagte vulst, der blev syet sammen med den tynde, flækkede træskinne. For at få så solidt og smukt arbejde som muligt, gjaldt det at anbringe skinnerne i sting, der havde en passende indbyrdes afstand og gik i samme retning. Det ses let på et løbarbejde, om det er en fusker eller en øvet mand, der har udført det. Skulle arbejdet være ekstra fint f.eks. til sykurve eller uldkurve, kunne man farve skinnerne sorte, røde, blå eller grønne, sådan at deres farve og mønster skabte en fin kontrast mod det lyse strå, men selv pilebarkens naturlige brune farve mod de blege halmvulster gjorde sig smukt. Ofte har man også opnået dekorativ virkning ved at lave et gennembrudt mønster i halmbeholderens væg. Det kunne gøres ved at lade en enkelt eller en dobbelt omgang af vulsterne gå i siksak.

Løbbindingsarbejderne er interessante af flere grunde. Den ene er deres enkle teknik, den anden deres store ælde, og den tredje endelig deres store udbredelse. Om ælden er at sige, at vi her i landet ialtfald kender løbarbejder siden jernalderen. I et nedbrændt hus på jernalderbopladsen i Ginderup blev fundet forkullede rester af en kurv i løbarbejde. Løbbundne kurve er dog langt ældre. I den ægyptiske farao Tut-Ankh-Amons grav fra ca. 1400 f. Kr. fandtes mere end hundrede frugtkurve med låg lavet i løbteknik.

Hvad endelig udbredelsen angår, så kan det fastslås, at overalt i verden, hvor der fandtes passende materiale, har man også lavet løbarbejder. Mange steder hører løbbindingen til de ældste lag i kulturen. Birket-Smith fortæller i „Kulturens Veje“, at løbarbejder træffes

i Amerika lige fra eskimoerne til ildlænderne, men at de fineste og bedste arbejder findes hos indianerstammerne i Californien. Her lavede man bl.a. nogle kostbare kurve, hvis overflade helt var dækket med indflettede fuglefjer, der lignede et blødt og tæt pelslag i strålende røde, gule og sorte farver. Men disse pragtstykker havde ikke andet formål end at blive ødelagt til de afdødes ære.

Fiskerbønder

Når tiden for blankålsfiskeriet nærmede sig, fik de gamle bønder på Reersø uro i blodet. Åletrækket langs kysterne mod oceanet vendte uimodståeligt bondens hu mod vandet. Ruser og radgarn blev sat ud eller i lidt ældre tid de flettede ålegårde helt af træ blot med en garnruse helt for enden af gærdet. Og når høstsildenes blanke stimer viste sig i Storebælt, blev de åbne bæltsjoller rigget til, sildegarnene efterset, og så drog fiskerbønderne i mørke nætter med blæsende vejr ud midtstrøms og lå og drev i timevis med båden for enden af sildegarnenes lange, svajende lænke. Min far, der til daglig dyrkede jorden på sin lille gård, har været med om begge dele.

Ved en retssag i 1686 benævner Reersøboerne sig „vi fattige fiskerbønder på Reersø“, og sådanne havde de været fra arilds tid lige interesseret i, hvad hav og land kunne give dem til livets ophold. Og de alene var ikke amfibievæsener. Overalt langs Danmarks vidtstrakte og kringlede kyster har fiskerbønderne været en normal foreteelse. Alt efter årstiden har deres hovedinteresse og slidsomme stræben været rettet snart mod deres bondejord snart mod deres fiskepladser i hav og fjord. Først op imod vor egen tid har den specialisering, der førte til, at fiskere og bønder blev to klart adskilte erhvervsgrupper, fundet sted.

Ofte kunne vel lyst og nødvendighed bringe splid i fiskerbondens sjæl. Fra kystsognene ved Limfjorden på begge sider af Aalborg, hvor drivgarnsfiskeriet efter høstsild var hver mands ret og lyst, hedder det i 1740erne: „Men med drivnedgarn sker ingen anden misbrug, end at bøndernes tjenestekarle i egnen betinger sig, førend de fæster sig til en

Fremstilling af pileflettet åle-ruse. Ruser af samme form og materiale har været i brug fra oldtiden til i dag. De er vidnesbyrd om den stærke traditionsbundethed, der var et karaktertrækkene i landsbyens liv.

bonde, visse tider om efterhøsten at gå til fjorden dér at fiske for deres egen regning, hvorved husbondens gærning bliver forsømt, som ved besigtelsen meget er påanket“.

Da Landhuusholdningsselskabet i 1820erne og 30erne fik foranstaltet amtsbeskrivelser fra hele landet om landbefolkningens økonomiske og erhvervsmæssige stilling, var et af punkterne oplysning om binæringsvejene. I besvarelserne oplyses, at fiskeriet overalt er en vigtig post, men alle steder konstateres, at fiskeriet ikke drives med tilstrækkelig effektivitet.

På dette tidspunkt var erhvervsspecialiseringen utvivlsomt allerede i gang. Selvejerkøbene havde forandret de afhængige bønder til selvstændige jordbrugere, som kunne se en varig fordel i grundforbedringer og intensiv dyrkning af deres jorder. Men det medførte mindre tid til og mindre interesse for fiskeriet. Husmænd og indsidderne overtog efterhånden fiskerbøndernes pladser i fiskeriet, men de havde ikke økonomisk evne til at indføre moderne driftsformer i fiskeriet. De måtte holde sig til gammeldags fiskemåder og til enklere redskaber. Derfor kan I. C. Hald i sin beskrivelse af Randers amt (1827) fastslå, at „for kystboerne frembyder havet en – efter fleres påstand – stor rigdom af fisk, især torsk; men at desuagtet fiskeriet langs hele Jyl-

lands østkyst betragtes med ligegyldighed, er bekendt nok. Enkelte husmænd i Nørre- og Sønder-Herreder søger en ringe fortjeneste ved torske- og ålefangst på kysten, og det indses let, at dette fiskeri kun drives ganske i det små“.

En af vanskelighederne ved fiskeriets udvikling var manglende kapital. Der var mange ting, man skulle bruge penge til. Fiskeredskaberne kunne i sig selv være vanskelige nok at udrede, men penge til fællesanlæg som havne var det næsten umuligt at skaffe ved egen hjælp. Hvor det derfor var fiskere eller fiskerbønder alene, der boede ved kysten, måtte de næsten altid drive fiskeri fra åben strand, ligesom man endnu gør det flere steder ved den jyske vestkyst, hvor naturforholdene gør det umuligt eller uoverkommeligt at anlægge havn. Men selv i roligt farvand i den centrale del af Danmark havde man ikke i ældre tid havneanlæg. Henrik Krøyer fortæller om Sletten syd for Humlebæk for godt hundrede år siden, at den har „en af de værste landingspladser på denne kyststrækning, da bådene må slæbes både ud og ind over revlerne, hvilket om vinteren er meget byrdefuldt, efterdi fiskerne ofte derved skulle nødes til at vade i vand til midt på livet. Overhovedet er lejets beliggenhed uheldig, thi havet bortskytter ideligt mere og mere af kysten her og synes at true lejets undergang. Nyligt er der tilstået Sletten en del pæle af de kgl. skove, af hvilke der dels skal dannes faskineværk til at modarbejde havets ødelæggelse, dels bygges et slags bro til vinterleje for bådene. Hvorvidt dette kan tilvejebringes på en varig måde, vil tiden lære“.

En anden vanskelighed i ældre tid var afsætning af fangsten. Hurtige og regelmæssige transportmidler var der kun få af, så fiskerne måtte selv påtage sig at få fangsten afsat eller behandle den hjemme ved saltning, tørring eller røgning. Hvis vi ser på forholdene i Sletten, så fortæller Krøyer om denne ting følgende: „Afsætningen for fangsten må tildels søges meget møjsommeligt. Fruentimmerne løber dag-

Alejern fandtes hos alle bønder, der havde adgang til fiskevand. Friskfangne fisk var en kærkommen afveksling i den ensformige hverdagskost.

ligt med fisk til Fredensborg, Esrom, undertiden endog til Farum, Kirkeværløse o.s.v., kort sagt to til tre mil. „Det er vanskeligt at bringe fisk til København“, sagde man, „og desuden bliver den, på ålen nær, slet betalt“. Imidlertid har jeg ofte set fiskere fra Sletten i København for at vide, at de der afsætter en betydelig del af deres fangst.“

Først fra midten af forrige århundrede skete en afgørende ændring i det danske fiskeri over mod et egentligt erhvervsfiskeri foranlediget ved de forbedrede samfærdselsmidler mellem landets enkelte dele og med udlandet, anlæg af havne, forbedring af redskaber o.s.v., altså da det offentlige stillede pengemidler til rådighed. Fra nu af blev amfibievæsenet, fiskerbonden, sjældnere. Kun hvor traditionen var stærk, eller hvor udbyttet var stort i en kort periode, som det længe var tilfældet med ålefiskeriet fra de faste stader, holdt han stand helt til vore dage.

Jydepottekonen

I 1806 skrev Johan Clemens Tode, der var professor i medicin ved Københavns universitet, følgende: „Køkkenkar, som er uskadelige for helbred, og som dog ikke er alt for skrøbelige og kostbare, er en nødvendig fornødenhed i en husholdning, altså en vigtig artikel i en stat. Det land, som selv frembringer sådanne kar, ejer i denne betragtning en skat; en skat, som er mere værd end noget af alt det, der tjener til at fornøje overdådighed og forfængelighed. Og slig en sand rigdom besidder Danmark i sine såkaldte jydepotter, de nyttigste kar på skorstenen, som man kan ønske sig. De er godt køb, de kan længe holde ud (når man véd ret at behandle dem) og de gør sundheden ikke den ringeste skade“.

I dag er jydepotter en turistattraktion. Originale gamle jydepotter er havnet på museer eller stilles som klenodier til pryde i hjemmene. Og pottekonene er snart historie. Et par stykker er der vel endnu, der kan den gamle teknik, men hvor længe vil de bruge den til fremstilling af sorte kar i gamle former?

Pottekonene holdt til i de magre, midtjyske hedeegne, hvor deres

arbejde med leret skabte en betydelig ekstrafortjeneste. Om den virksomhed, der rørte sig her, har vi et vidnesbyrd i C. Th. Engelstofts rejseoptegnelser fra året 1830. Han kørte da tværs over Jylland fra den lille landsby Torstrup nord for Varde til Kolding og fortæller følgende: „Da det var blevet mørkt, blev min kusk og jeg overraskede ved en mængde blussende ildflammer, som lod sig tilsyne snart hist, snart her, bestandig i en afstand af omtrent $\frac{1}{2}$ fjerdingvej; vi ville have holdt dem for lytemænd, når de havde haft et mindre rødtligt skær; men endelig kom vi temmelig nær til et sted, hvor mange slige brændte tæt ved hinanden, og hvor vi så folk gå om imellem dem. Vi indså således, at det var tørvebål, hvor tørven brændes til kul, for derefter at bruges på ildpotten til at brænde jydepotter ved“. Engelstoft har nok misforstået, hvad han har set. Det har utvivlsomt været selve brændingen af jydepotterne, der var i gang. Netop det område, Engelstoft kom igennem på sin køretur, var jydepotternes klassiske område. En menneskealder senere var fremstillingen af jydepotterne på retur. Den store hedeopdyrkning i årene efter 1864 bevirkede nemlig, at der blev lagt mere vægt på selve landbruget, sådan at binæringsveje som pottefremstilling og hosebinding gik tilbage. Og samtidig hermed gik man over til at bruge brændsel med større varmeevne, først og fremmest kul, der var for stærk for de relativt skøre lerpotter.

Hele processen med at fremstille de sorte kar var kvindernes sag, mændene kunne højst få lov til at hjælpe til som håndlangere eller som sælgere af de færdige produkter. Todes rosende ord om jydepotterne er ikke national overvurdering. De jyske potters ry havde bredt sig vidt omkring langt ud over landets grænser. Pottemændenes magre og bragte jydepotter ikke alene ud over hele Holsten, men selv til mellemeuropæiske byer som Dresden og Wien, og ad søvejen førtes de til Holland og Nordfrankrig. Ja, i en berømt Danmarksbeskrivelse fra 1760erne bemærkes, at „jydepotter overalt, endog i Lifland, holdes for det bedste kar til at koge mad udi“. Med denne baggrund må man med sindsro notere sig det spottedig, som tyskerne havde lavet om danske forhold:

„Kennst du das Land, von Gott veracht,
wo man die schwarzen Töpfe brennt,
wo man aus Holz die Schuhe macht,
und wo man Smör die Butter nennt?“

Jydepotter formedes i hånden med ganske enkle hjælpemidler, men de sortglinsende produkter var meget efterspurgt. Alle mulige brugsgenstande som kander, gryder, krukker og alt andet til husholdningen blev til under pottekonens ferme hænder.

En af årsagerne til jydepotternes ry var, at man altid kunne være sikker mod madforgiftning ved at bruge dem. I en tid, hvor jerngryder var sjældne og kostbare, og hvor emaljerede jerngryder ikke kendtes, var man henvist til køkkenkar af kobber eller messing eller af glaserede lerkar. I alle tilfælde kunne man risikere at få maden forgiftet fra metalkarrene selv eller fra den blyglasur, der var anvendt i lerkarrene. Om den sidste hedder det i *Fredericia Avis* i 1852: „Massen er gerne slet brændt og forsynet med en glasur, hvis bly er så lidet forenet med leret, at den svageste syre og selv almindeligt salt opløser det og gør karrene farlige for sundheden“. Jydepotterne derimod havde ingen glasur.

Dette træk med den manglende glasur er blot et blandt mange, der gør jydepotten og jydepottefremstillingen interessant. Set under ét kan jydespottefremstillingen forekomme helt forhistorisk. Der synes at være en umiddelbar forbindelse mellem jydepotterne og de lerkar, der fremstilledes her i landet i jernalderen, altså en mere end 2000-årig ubrudt tradition.

Pottekonerne formede deres lerkar frit i hånden. Ganske vist var drejeskiven, pottemagerhjulet, kendt i de store kulturlande helt fra oldtiden, og fra middelalderen blev det taget i brug herhjemme af de håndværksmæssigt organiserede pottemagere i købstæderne. Men de

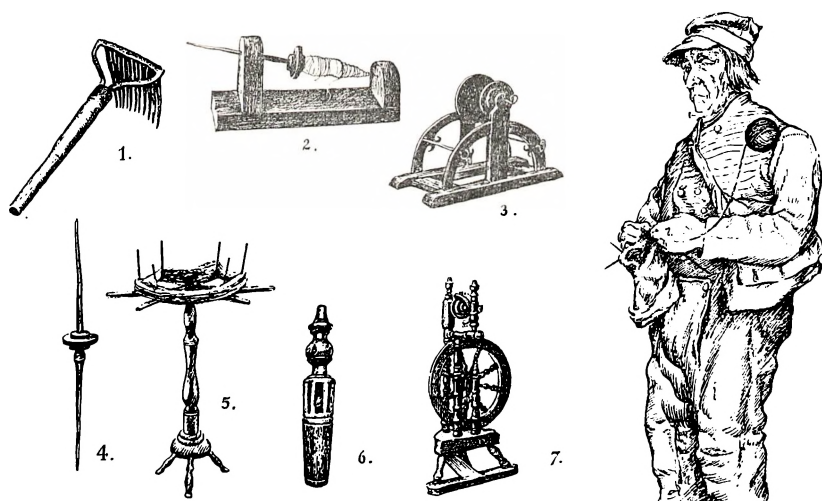
jyske pottkoner holdt stædigt fast ved deres mere primitive teknik, hvor de eneste hjælpemidler var hænderne, en klud, en glat sten og en træfjæl, som lå over knæene, og som leret hvilede på under formning fra lerblok til færdigt kar.

Da glasering ikke anvendtes, var jydepotterne ikke helt vandtætte, men det blev de ved fortsat brug. I Jylland hjalp man på utætheden ved at gennemrøge de færdigformede, lufttørrede potter i en røgovn, hvorved porerne i lermassen udfyldtes med en tjæreagtig substans. Potterne, der var lysegrå, når de sattes i røgovnen, blev ved opholdet her helt rødbrune af røgens tjæreholdige indhold. Først derefter blev potterne brændt, og det skete også efter en meget gammeldags metode. Der fandtes nemlig ingen ovn til brændingen sådan som hos de pottemagere, der lavede rødbrændte, glaserede lervarer. Nej, jydepotterne blev anbragt i en slags mile, opbygget af lyngtørv. For at potterne ikke skulle brænde i stykker, blev de stablet op inde i store brændte lerkar eller i gruekedler, der hvævedes over dem, så ilden ikke kom direkte til potterne. Takket være denne anbringelsesmåde, kom der ingen ilttilførsel til lerkarrene under brændingen og det bevirkede, at karrene var glinsende sorte, når brændingen var forbi.

Denne sorte farve og karrenes enkle, funktionalistiske former er det, der i vore øjne gør dem smukke. Pottekonerne havde dog også mulighed for at pynte på dem, idet de gned karvæggen før brændingen med en lille sten af flint, en „glåsstien“. Der fremkom derved glatte partier og streger på karrets overflade, ofte i enkle mønstre.

Uldjyder

For befolkningen i de midtjyske hedeegne var ulden og uldens forarbejdning tidligere i mange tilfælde et spørgsmål om eksistens. Strikning eller uldbinding, som det kaldtes, var af uhyre betydning især for befolkningen i Lysgård og Hammerum herreder. I denne bindeegn anslog man i 1850, at to trediedele af befolkningen gav sig af med at strikke uldtøj. Hvem kender ikke de hosebinderende bønder fra Blichers fortællingskreds „Æ bindstow“ eller de omvandrende handelsmænd

Bindehosen var sjældent af hånden. Selv hyrden vogtede sine får med garnnøglet hæftet på skulderen af sin trøje (t.h.). T.v. redskaber til uldens forarbejdning: 1. Uldkam, 2. Tenhest og 3. Tenstol, hvor den fuldspundne ten sættes fast, så garnet kan vindes i nøgle, 4. Håndten, 5. Garnvinde, 6. Vindepind, som garnnøglet blev vundet op om, 7. Standrok.

med de færdige strikkevarer fra hans sørgmodige fortælling „Hosekræmmeren“.

Blichers far, sognepræsten til Vium-Lysgård, Niels Blicher, skrev i 1795 om sine sognefolks arbejde med ulden: „Strømperne her bindes – og andet bindes ikke her, (visse sogne binder mest nattørjer og andre mest vanter) – er fortrinlig fine, faste, hvide og veldannede. Småpigerne begynder allerede i det syvende år, ja ofte, i det sjette år – og drengene undertiden med i samme alder. Mænd og koner, gamle og unge binder om kap. Også en stor del af mandkønnet luffer (blander uld) og karter. Om sommeren går de med kvægpassningen i marken og på veje og i ærinder med fingre og bindepinde i fuld gang. Om vinteraftener samler sig 10, 12 og flere unge i bindestuer – det er visse dertil aftalte steder – for at spare lys. De ordner sig da rundt om et bord, hvorover hænger en tranlampe. Derpå samles alle garnender – måles favnevis ud lige lange, og lægges i en dyng midt på bordet. Så kastes de samlede ender over en krog eller hank under loftet. Hver hænger så sin ende på en liden ståltrådshank, omtrent som en medekrog, der er hæftet over det venstre armhul. Og nu går det på en kappen løs, hvorunder ligefuldt stundom læses og stundom spøges eller

tales om dagens begivenheder. Således går det til kl. 12 – undertiden en til to timer længere, alt eftersom man har målt favne op til; thi det vides nøjagtigen, hvor mange favne garn i timen hvert selskab kan binde: 120, 130 eller 140. En god binder (og binderske) kan uden at forsømme husarbejde – karten, spinden og binden sammentagen –anfærdige et par mandstrømper i 4 dage, og når de kunne blive uafbrudt derved, i 3. Såsnart som strømperne er vaskede, blokkede og færdige, véd ejerne, hvor de straks kan afsætte dem imod kontant betaling (nemlig til hosekræmmerne)“.

Man ser let, hvor Blicher hentede sin skildring af „Æ bindstow“, fra hjemegnen og fra faderens beskrivelse.

Det var ikke ubetydelige summer, uldbinderiet indbragte. I 1760-erne anslog man, at strømpebinderiet alene for Hammerum herreds vedkommende indbragte mere end 10–16000 rigsdaler årlig. Og amtmand Thaarup anstillede i 1810 følgende betragtninger over dets betydning: „Når uldbindingen kunne blive almindelig, og varerne siden vorde modtagne i handelen, da skulle den hele sandklit langs Nørrejylland's kyst og mange hedeegne med tiden forvandles til veldyrkede egne, hytter til gårde, fattige til velhavende folk“. Alene i København, siger han, afsættes bindetøj (strikkevarer) for mere end en halv tønde guld årlig til 30 hosekræmmere, der lever godt derved og dog klager over, at de ikke nær kan få varer nok. „Til Altona, Hamborg, Bremen, Hannover, Holland, Pommern, Polen kan ej skaffes på nærværende tid en tiendedel af det, som dertil forlanges, ja Rusland selv søger med begærlighed efter jyske strømper“.

Hosebindingen i hjemmene har utvivlsomt skabt levedulighed i mange jyske egne, hvor almindelige bondebrug ikke kunne trives, og vel også som Thaarup siger, skabt velhavende folk af fattige. Men uldbinderiet havde også sine skyggesider. Landbruget forsømt og mange ville hellere sidde inde og binde end arbejde ude. I sin beskrivelse over Ringkøbing amt (1833) siger J. C. Hald, at „bindere og bindersker holder sig helst inde i deres, endog ved St. Hansdagstid opvarmede stuer; til strængt arbejde får man dem ikke let, end ej for høj dagløn. På en tid, da en binder tjener 4 rigsbanksilling om dagen, har det i Hammerum herred været tilfældet, at man ved større gårde ikke kunne få tilstrækkeligt antal kartoffeloptagere, uagtet disse's fortjenste var meget højere“.

Af de samtidige beskrivelser vil man forstå, at man specialiserede

sig indenfor de enkelte egne med en bestemt slags vare, og ligeledes at man producerede for et marked, der lå langt udenfor landets grænser. I første halvdel af 1800-årene kunne man afsætte langt mere, end man kunne forarbejde. Afsætningsstedet var først og fremmest Hamborg, der så fordelte varerne videre. I 1830erne afsatte man bl.a. en mængde jyske uldvarer til Amerika, og det førte stigende priser med sig. Følgen var, at mange udenfor de egentlige bindeegne gav sig til at strikke til salg.

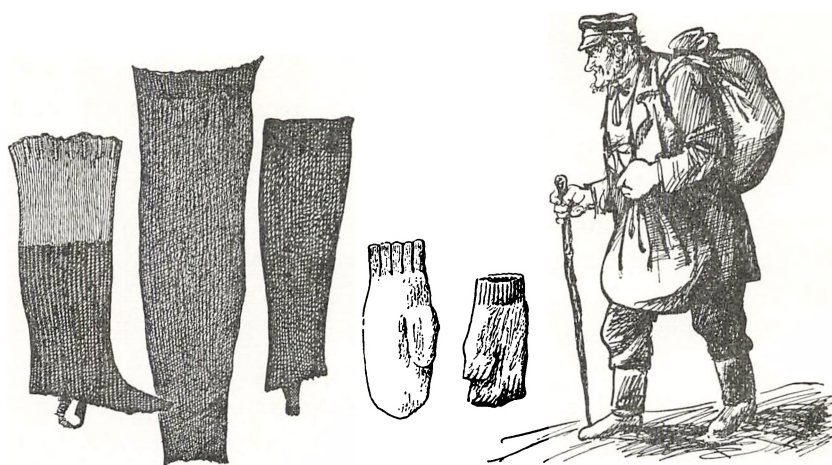
I det lange løb kunne uldbinderiet i hjemmene imidlertid ikke klare sig. Nedgangen sker efter 1864. Det er samme udvikling, som vi kunne iagttage for tilvirkningen af jydepotterne og samme årsag. Hedeopdyrkningen med den vægt, man nu lagde på landbrugets udvikling og forbedring gav bønderne nok at gøre, og samtidig kom man ud for konkurrencen fra den mekaniserede tekstiltilvirkning. Her slog hjembindingen ikke til. Men det er karakteristisk, at den nationale danske trikotagevirksomhed er opbygget i de samme egne, hvor bindestuerne rådede. Tekstilindustrien står på det gamle hjemmebinderis grund.

Hosekræmmere

Hosekræmmeren med sin tøjbylt i blåstribet klæde over nakken eller på cyklen er vel endnu kendt af mange mennesker. Også hans handelsknep og hans troværdige jyske tonefald vil man være fortrolig med. Han er en af de få repræsentanter for den omvandrende handlende, vi endnu har tilbage.

Hosekræmmerens forudsætning er uldbindingen i de midtjyske he-deegne i tidligere tid og den senere trikotageindustri på Herningegenen. Men han er mere end blot en omvandrende kræmmer, som vi kender ham fra Blichers fortælling „Hosekræmmeren“.

Blichers far, sognepræsten til Vium-Lyngård, skriver i sin „Topographie over Vium Præstekald“ (1795), at bønderne, der strikker hoser, trøjer og vanter, véd, „hvor de straks kunne afsætte dem imod konstant betaling. Her bor nemlig i nabosognene 5 hosekræmmere (som

T.h. den omvandrende hosekræmmer med sit varelager i knyttklæder. T.v. prøver på strikkevarer som „stundthoser“ eller „stumper“, fodløse strømper, der kunne være forsynet med en rem under foden, og luffevante og „snuppe“, hvor fingerenderne er fri.

de kaldes), d.e. kommissionærer for strømpehandlerne i København, hvilke til visse tider får penge tilsendt fra deres principaler, rejser omkring for at opkøbe og indsamle strømper, dem de sorterede og indpakkede bringer i store læs til Aarhus, hvorfra de føres til skibs lige til København. Disse hosekræmmere – eller rettere: Københavnske hosekræmmeres kommissionærer, får deres visse, efter deres egen forsikring 6 % af hvert hundrede rigsdaler, de køber op for“.

Dette er imidlertid ikke begyndelsen til hosekræmmeren, at han fungerer som mellemmand mellem producenterne i Jylland og de handlende i hovedstaden. Begyndelsen var rejsende handlende, der førte varer fra hovedlandet til hovedstaden. Som trækfugle kom jyske hosekræmmere om efteråret til København med et passende lager af strikkevarer, og når dette var solgt, tog de hjem til deres bondearbejde igen. Snart opdagede de dog, at der godt kunne handles hele året i hovedstaden. Mange af de store manufaktur- eller trikotageforretninger i København skylder sådanne jyske hosekræmmere deres oprindelse. Det gælder f.eks. huset Fønnesbech, hvis grundlægger stammede fra Hammerum herred. Og en anden navnkundig jysk hosekræmmer, der flyttede sin forretning til hovedstaden, var Mikkell Pedersen Kierkegaard, fader til filosofen Søren Kierkegaard og biskoppen Peder C. Kierkegaard.

De, der slog sig ned og fik fast bopæl i København, rejste enten selv til Jylland og købte varer op, eller – og det var mere almindeligt – de fik som beskrevet hos Niels Blicher faste opkøbere i bindeegnene. Nu var de fastboende handelsmænd i København blevet så fine, så de kaldte sig strømpehandlere, mens den gamle kræmmerbetegnelse blev overført på deres kommissionærer.

Det er jo imidlertid ikke dem, vi tænker på, når vi siger hosekræmmere, men derimod de omrejsende folk, der sælger direkte fra producent til forbruger og altså fører hele deres „butik“ med sig i bylten på nakken. Disse folk, der kaldtes uldgyder eller jyske hosekræmmere, fandtes samtidig med de fastboende strømpehandlere, og de undså sig ikke engang for at løbe rundt med deres varer i byerne, ja selv i København, fra dør til dør.

Ved udstedelsen af lavsartiklerne for kræmmerlavet, der fandt sted i 1688, var disse omvandrende kræmmere ved at komme i klemme og få deres virksomhed erklæret ulovlig. De fik imidlertid hjælp fra en uventet side, nemlig fra de fastboende strømpehandlere. Hvis der nemlig blev udstedt forbud mod de omrejsende kræmmere, ville strømpehandlernes kommissionærer også blive ramt, og hvem skulle strømpehandlerne så få til at rejse rundt blandt bønderne og købe op? Altså sendte 12 af hovedstadens kendte strømpehandlere en skrivelse til regeringen, hvor de påpeger nødvendigheden af at have opkøbere til at rejse rundt for sig i Jylland, hvorfor de meget skal have sig frabedt, at

Ikke blot i Jyllands hedeegne, men overalt i landet udnyttede bønderne tiden mest muligt. Når pigen bar den nymalkede mælk hjem fra marken med spanden hvilende på hovedet på en udstoppet tøjkrans, havde hun hænderne fri til at arbejde på bindehosen.

øvrigheden på landet vil „forbyde os ved voris cammerater efter forrige sædvane i mange år at lade indkøbe samme vare tid efter anden, lige som de fattige bønder får dem færdige og til dels forud til hjælp til deres skatter og landgilde lader dem betale for så mange par strømper, som de forsikrer om at kunne fuldfærdige til de tvende gange om året nemlig ved Martini og Påsketider, da vi lader overføre til os samme indsamlede vare, som vi siden her forhandler“.

Samtidig med de fastboende handlende indsendte også de omvandrede hosekræmmere et bønnekrift om at måtte fortsætte deres næringsvej ved handel fra dør til dør, og ved et regeringsreskript af 1741 blev der derefter givet begge parter tilladelse til opkøb hos de jyske strømpestrikkende bønder, og desuden de omløbende hosekræmmere til at fortsætte deres handel som forhen. Reskriptet fra 1741 kan da siges at være hosekræmmerens egentlige frihedsbrev, hvorved han blev anerkendt som omvandrende „butik“.

Udvalgt litteratur

En almen behandling af den gamle bondekultur findes i *H. F. Feilberg*: Dansk Bondeliv, sidste udgave 1952. Visse sider af bondens tilværelse især inden for festlivet findes ligeledes udførligt behandlet i *Troels-Lund*: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede, 1-4, 1929-39, forsynet med rigt illustrationsmateriale. Desuden kan henvises til *Kjeld Winding* (red.): Danmark for 100 Aar siden – og nu, 1940, 2. ud. 1946. Almene behandlinger inden for bestemte geografiske områder findes i skriftrækken *Danmarks Folkeminder*. Opmærksomheden skal henledes på følgende arbejder, *H. Ussing*: Minder fra Erritsø, 1915-17, *J. Olsen*: Fra Sydsjælland, 1913, *J. Junge*: Den nordsjællandske Landalmues Karakter, Skikke, Meninger og Sprog, 1915, *H. Ussing*: Ingvor Ingvorsens Fortællinger om gammelt sjællandsk Bondeliv, 1918, *Karoline Graves*: Ved Halleby Aa, 1921, *Marie Christophersen*: Fra Hedeboegnen, 1923, *H. Grüner Nielsen*: Læsøfolk i gamle Dage, 1924, *Karen Thuborg*: Det gamle Harboøre, 1928 og *A. I. Gejlager*: Nord for Horsens Fjord, 1946.

For afsnittet om landsbyen og landsbyfællesskabet kan henvises til udgaven *Danske Vider og Vedtægter* 1-5, 1904-38, *Aug. F. Schmidt*: Oldemand og Bystævne, 1945 og *Axel Steensberg* (red.): Den danske Landsby, 1940, 2. udg. 1942.

Om bondegården og dens indretning gennem tiderne gives en god oversigt i *Axel Steensberg*: Den danske Bondegård, 1942. Et rigt illustrationsmateriale findes i samme forfatters Gamle danske Bøndergaarde, 1943, ny udg. 1962, og bondegårdens indretning og møblering i samme forfatters Danske Bondemøbler, 1949. En samlet oversigt findes ligeledes hos *H. Zangenberg*: Danske Bøndergårde, 1925, mens oldtidsbyggeskikken mere specielt er behandlet i *Gudmund Hatt*: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937, og bulhusbygningerne i *Mogens Clemmensen*: Bulhuse 1-2, 1937.

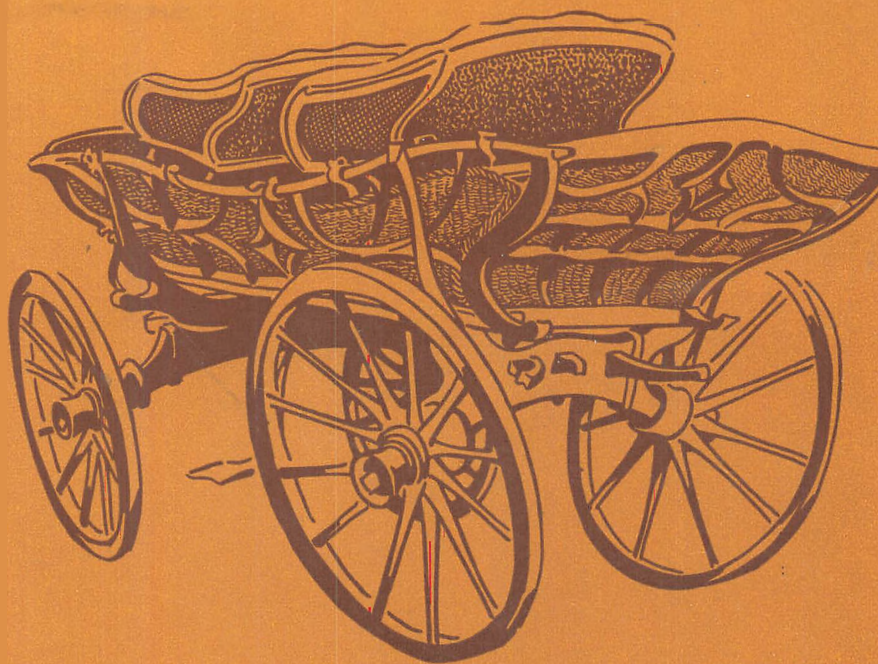
Livets og årets højtider er behandlet udførligt i *J. S. Møller*: Fester og Højtider i gamle Dage, 1-2, 1929-33 og kortere i *H. Ussing*: Aarets og Livets Højtider, 1925 og *Anna Pedersen*: Højtid og Gæstebud, 1960. En samlet oversigt over gilder i det gamle bondesamfund findes

i *Aug. F. Schmidt*: Leksikon over Landsbyens Gilder, 1950. Af specielle behandlinger kan anføres *J. S. Møller*: Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering. Fra Svangerskab til Daab og Kirkegang, 1940 og om bindebrevsskikken *Holger Rasmussen*: Fynske Bindebreve, 1960. Fra årsfesternes område findes *H. F. Feilberg*: Jul, 1-2, 1904, ny udg. 1962, *Hans Ellkilde*: Vor danske Jul gennem Tiderne, 1943, *Aug. F. Schmidt*: Fra Julestue til Valborgblus. Gadebasse og Gadelam, 1940 og af samme forfatter Danmarks Helligkilder, 1926 samt *Henning Henningsen*: Dystløb i danske søkøbstæder, 1949 og af samme forfatter Bådeoptog i danske søkøbstæder, 1953.

Tyendeproblemet har kun været lidt behandlet i litteraturen. Noget stof findes i *T. Tobiassen Kragelund*: Tyendemarkeder, 1952 samt i *Fridlev Skrubbeltang*: Husmænd i Danmark gennem 300 Aar, 1942; det gælder ligeledes for aftægtens vedkommende. Fattigforsorgen er behandlet udførligt i *Harald Jørgensen*: Studier over det offentlige Fattigvæsens historiske Udvikling i Danmark, 1940. Om livet på en bestemt fattiggård fortælles i *Anker Ankerstrøm*: Hvor Livet begyndte, 1959.

En oversigt over landbrugets ældste periode i Danmark findes i *Gudmund Hatt*: Landbrug i Danmarks Oldtid, 1937. *Hugo Matthiessen*: Det gamle Land, 1942, behandler perioden før reformtiden. Af specielle værker kan nævnes *Anna Pedersen*: I såtid og høst, 1950, *H. P. Hansen*: Hyrdeliv paa Heden, 1941 og *Aug. F. Schmidt*: Byhyrder, 1928. Hvad endelig de mere huslige arbejder angår, findes de behandlet i *H. P. Hansen*: Bondens Brød, 1954, *Helene Strange*: I mødrenes spor, 1945 og *Anna Pedersen*: Fra bondestue og stegers, 1944.

Bondebefolkningens binæringsveje findes behandlet i forskellige arbejder. Fiskerbønderne således i *Hans Kyrre*: Dansk Fiskerliv. Furboerne, 1912, *Hugo Matthiessen*: Limfjorden, 1936 og *P. Pedersen*: Klittens Historie, 1950. Løbbinding i *H. P. Hansen*: Løb og Løbbinding, 1937 og af samme forfatter Jydepotter og Løb, 1944. Jydepotte-tilvirkning foruden i den lige nævnte bog ligeledes i *Andreas G. Jensen*: Jydepotten, 1924 og i *Hugo Matthiessen*: Den sorte Jyde, 1939. Om bindeindustrien i Jyllands hedeegne foreligger en udførlig behandling i *H. P. Hansen*: Spind og Bind. Bindehosens, Bindestuens og Hosekræmmerens Saga, 1947.

HOLGER RASMUSSEN · LANDSBYLIV

GYLDENDAL